

В. Г. СКЛЯРЕНКО
(головний редактор)
О. О. ТАРАНЕНКО
(заст. головного редактора)
В. А. ШИРОКОВ
(заст. головного редактора)
В. І. ЧУМАК
(відп. секретар)
Б. М. АЖНЮК
В. М. БРІЦІН
П. Ю. ГРИЦЕНКО
С. Я. ЄРМОЛЕНКО
В. КОСЕСЬКА-ТОШЕВА (Польща)
В. В. ЛУЧИК
О. М. МОЛДОВАН (Росія)
Н. Г. ОЗЕРОВА
Г. П. ПІВТОРАК
М. П. САВИЦЬКИЙ (Чехія)
О. Б. ТКАЧЕНКО
Л. І. ШЕВЧЕНКО
М. ШТЕЦЬ (Словаччина)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції 01001, Київ-1,
вул. Грушевського, 4
тел. 279-29-64
факс 278-71-82
e-mail: movozn-journal@ukr.net

*Свідоцтво про реєстрацію серії КВ № 5562
від 18.10.2001 р.,
видане Держкомінформом України*

Редактори *Н. М. ГАЙДАЙ, В. С. ДАНИХІНА*

Здано до набору 02.08.2011. Підп. до друку 30.08.2011.
Формат 70х108/16. Папір офс. № 1. Друк офс.
Ум. друк. арк. 9,8. Обл.-вид. арк. 10,84.
Тираж 433 пр. Зам. № 3056.

Технічне редагування та верстка *І. В. Остапової*

Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01004 Київ-4, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру
суб'єкта видавн. справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ЛИПЕНЬ
СЕРПЕНЬ

2011

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Лукінова Т. Б. Академік О. С. Мельничук: життя, віддане науці	4
	Матвіяс І. Г. Особливості фонетичної системи в західноукраїнському варіанті літературної мови	16
	Лесюк М. П. Динамічні процеси в говорах Прикарпаття	22
	Войцева О. А. Традиції та закономірності у розвитку водогосподарської лексики польської мови	36
	Полякова Т. М. Лінгвокультурологічне відображення реалій козацької доби у словнику В. І. Даля	46
	Бук С. Н. Роман Івана Франка «Для домашнього вогнища» крізь призму частотного словника	56
	Мікіна О. Г. З романської етимології: до семантико-типологічного критерію пояснення лат. <i>quaerere</i>	67

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Брицин М. Войцева О. А. Водогосподарська лексика польської мови: від давнини до сучасності	80
Мушкетик Л. Kocsis M. Tizenhatodik századi ukrán egyházi kéziratok és helyesírásuk	84
Іващенко В. Яворська Г. М., Богомолів О. В. Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі	86
Бріцин В., Ніколаєнко Л. Kononenko I., Mytnik I., Wasiak E. Słownik tematyczny polsko-ukraiński	88

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Хроніка	90
-------------------	----

© Інститут мовознавства
ім. О. О. Потебні
НАН України, 2011

© Український
мовно-інформаційний
фонд
НАН України, 2011

CONTENTS	Lukinova T. B. Academician O. S. Melnychuk: the life devoted to science	4
	Matviyas I. H. The peculiarities of phonetical system in the West Ukrainian variant of literary language	16
	Lesiuk M. P. Dynamic processes in the vernaculars of Prykarpattia	22
	Voytseva O. A. Traditions and natural phenomenon in the development of polish vocabulary of water economy	36
	Polyakova T. M. Linguistic and cultural representation of the cossacks' realia as in V. I. Dal's dictionary	46
	Buk S. N. Ivan Franko's novel «Dlja domashnjoho ohnyshcha» («For the Hearth») from the frequency dictionary perspective	56
	Mikina O. G. From the Romance etymology: towards the semantico- typological criterion of explanation of the latin <i>quaerere</i>	67
REVIEWS AND ANNOTATIONS		
	Brytsyn M. Voytseva O. A. Polish water management vocabulary: from antiquity to modernity	80
	Muschketyk L. Kocsis M. Tizenhatodik századi ukrán egyházi kézirataink és helyesírásuk	84
	Ivashchenko V. Javorska H. M., Bohomolov O. V. Uncertain object of desire: Europe in the Ukrainian political discourse.	86
	Britsyn V., Nikolajenko L. Kononenko I., Mytnik I., Wasiak E. Słownik tematyczny polsko-ukraiński	88
SCIENTIFIC LIFE		
	News items	90

АКАДЕМІК О. С. МЕЛЬНИЧУК: ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ НАУЦІ

У статті схарактеризовано життєвий і творчий шлях академіка НАН України О. С. Мельничука, видатного вченого й організатора науки.

Ключові слова: О. С. Мельничук, порівняльно-історичне мовознавство, етимологія, етимологічний словник, теорія мови, славістика, україністика, спорідненість мов світу.

Друга половина ХХ століття — період широкого розгортання лінгвістичних студій в Україні. За кілька десятиліть було створено низку фундаментальних праць у багатьох галузях мовознавства, що стали видатним внеском в українську культуру. Серед тих, хто формував потенціал науки в повоєнний час і забезпечував її високий рівень, хто продовжував і розвивав кращі традиції, закладені попередніми вченими, був Олександр Савич Мельничук. З його науковою та науково-організаційною діяльністю пов'язаний розвиток і теоретичної думки в українському мовознавстві, і порівняльно-історичних досліджень, і славістики в цілому.

Упродовж кількох десятиліть О. С. Мельничук керував науковими колективами, спрямовуючи їх на створення найактуальніших і в той же час чи не найскладніших україністичних, славістичних та загальнотеоретичних наукових праць. У 1961–1991 рр. Олександр Савич завідував відділом загального і слов'янського мовознавства Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, а в 1991–1997 рр. там же — відділом загального мовознавства. Після обрання в 1967 р. членом-кореспондентом АН УРСР він виконував обов'язки заступника академіка-секретаря Відділення літератури, мови і мистецтвознавства АН УРСР (1969–1971 рр.), а згодом і академіка-секретаря цього відділення (1971–1978 рр.). Як академік-секретар Олександр Савич — член Президії Академії наук України і, отже, причетний до розв'язання багатьох масштабних проблем української науки й культури.

У 1981 р. О. С. Мельничука обирають членом-кореспондентом АН СРСР, а в 1985 р. — академіком Академії наук України.

Народився О. С. Мельничук 12 липня 1921 р. в с. Писарівка Кодимського району Одеської області в селянській родині. Його здібності, зокрема до мов, виявилися вже в середній школі. Після її закінчення (на «відмінно») він у 1938 р. вступає на філологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Проте навчання перервала війна. 1 вересня 1941 р. четвертокурсник О. С. Мельничук разом з іншими студентами добровольцем іде на фронт. Брав участь у боях на Волховському фронті, був поранений, потрапив в оточення і в полон. Але доля виявилася прихильною до молодого бійця: через

деякий час з полону пощастило втекти, перейти через лінію фронту, повернутися до діючої армії, пройти переможними дорогами по Європі, брати участь у визволенні Варшави і закінчити війну гвардії рядовим у Берліні.

Після демобілізації наприкінці 1945 р. Олександр Савич повернувся до Києва і продовжив навчання в Київському університеті. Тут талановитого студента помічає й підтримує акад. М. Я. Калинович, який заохочує його до вивчення мов, зокрема санскриту й давньогрецької. Ще на студентській лаві Олександр Савич намагається читати в оригіналі поеми Гомера. Михайло Якович Калинович дає О. С. Мельничукові рекомендацію для вступу до аспірантури.

Курс аспірантської підготовки Олександр Савич у 1947–1950 рр. проходить в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР під керівництвом іншого видатного лінгвіста — академіка Л. А. Булаховського. З цією ж установою пов'язана вся подальша доля О.С. Мельничука, сповнена напруженої праці. І не тільки дослідницької: багато років, по суті, все своє життя він продовжував наполегливо вчитися.

Час становлення молодого вченого збігся з періодом після лінгвістичної дискусії 1950 р., коли був реабілітований порівняльно-історичний метод і з'явилася можливість безперешкодно користуватися ним як ефективним інструментом дослідження багатьох мов. О. С. Мельничук систематично й планомірно самотужки вивчає історію його використання, зокрема в славістиці, читає й конспектує праці Ф. Міклошича, В. Вондрака, вітчизняних компаративістів, пише розвідки, у яких вчиться сам оперувати фонетичними законами і демонструє читачам високу результативність подібних операцій. Паралельно він щоденно відводить час (обов'язково ранковий) для вивчення іноземних мов: спочатку слов'янських, потім балтійських, за ними інших індоєвропейських та неіндоєвропейських.

Слід відзначити ще одну надзвичайно важливу рису життя й творчості вченого. Воєнне лихоліття, повоєнні нестатки серйозно підірвали його здоров'я, у нього діагностували не одну тяжку хворобу, кожна з яких могла стати фатальною. Проте О.С. виявив не тільки мужність і стійкість, а й залізну волю у боротьбі з недугами. Він встановив для себе жорсткий режим і сувору дієту, яких неухильно дотримувався все життя, не дозволяючи собі порушувати їх ні за яких умов. Щодня встаючи о 6 ранку, робив тривалу гімнастику (з елементами йоги), потім дві години приділяв вивченню тієї чи іншої мови (залучаючи до цієї справи свою дружину В. Т. Коломієць) і лише після цього снідав і розпочинав свій робочий день, теж чітко регламентований. Спати лягав рівно о десятій вечора. Самодисципліна й гідна подиву організованість дозволили О. С. якщо не подолати остаточно недуги, то підтримувати себе в належній робочій формі і працювати все життя надзвичайно плідно й результативно. Систематичне ж і послідовне вивчення різних мов зумовило те, що вчений став поліглотом і відзначався винятковою ерудицією.

Уже кандидатська дисертація Олександра Савича «Понятие предложения в советском языкознании», захищена 1952 р., засвідчила інтерес автора до теоретичних мовознавчих проблем. Після закінчення аспірантури він стає співробітником відділу загального та слов'янського мовознавства, а з 1961 р. очолює його.

Одержавши відділ після акад. Л. А. Булаховського, О. С. Мельничук успадкував і проблематику, яку на той час розробляв колектив відділу: уже розпочалася робота над колективною монографією «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», у перспективі був «Етимологічний словник

української мови». Як ніхто інший, Олександр Савич був готовий до керівництва роботою над такими фундаментальними дослідженнями.

За загальною редакцією Олександра Савича і за його авторською участю уже в 1962 р. видано «Перспект» «Вступу», завданням якого було ознайомлення наукової громадськості із структурою і головними ідеями колективної монографії. О. С. Мельничукові в «Перспекті», а потім і в книжці як авторові належать вступний розділ і «Синтаксис». Сама книжка побачила світ 1966 року. Її поява стала видатною подією для вітчизняного мовознавства. У цій ґрунтовній праці послідовно й системно викладається історія фонетики, граматики (у тому числі й синтаксису), словотвору та лексики слов'янських мов від ранньопраслов'янської доби до сучасного стану. Відкривається «Вступ» розділом «Загальні питання порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», який знайомить читачів із слов'янськими мовами, їх поширенням, писемністю, спорідненістю між собою та з іншими індоєвропейськими, зокрема балтійськими мовами. Спеціальний підрозділ розповідає про порівняльно-історичне вивчення слов'янських мов і його значення для відтворення найдавніших рис мови і глибшого розуміння мовних процесів. Усі автори намагалися максимально використати й узагальнити досягнення порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов попередніми дослідниками (як вітчизняними, так і зарубіжними) й самі активно досліджували мовні факти, зокрема українські.

Цілком оригінальним був написаний Олександром Савичем розділ «Синтаксис». Після дискусії 1950 р. при обговоренні достоїнств і недоліків реабілітованого порівняльно-історичного методу зазначалося, що він, заснований на врахуванні звукових відповідностей і законів, не може застосовуватися до вивчення синтаксичних явищ. Однак О. С. Мельничук і теоретично обґрунтував доцільність використання порівняльно-історичного методу в дослідженні синтаксису (особливо поєднавши його з методом внутрішньої реконструкції), і на практиці довів це спробою реконструювати навіть для індоєвропейської прамови і синтаксичну структуру речення які такого, і структурні типи речень, і засоби вираження синтаксичних стосунків.

У розширеному вигляді О. С. Мельничук видав цей розділ окремою книжкою («Розвиток структури слов'янського речення». — К., 1966), його ж перед тим поклав в основу докторської дисертації (захистив у 1964 р.).

Ґрунтовна праця «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» відіграла і продовжує відігравати свою роль у підготовці висококваліфікованих славістів-мовознавців. Рецензенти А. Супрун і Р. Вечерка (див. відповідно «Мовознавство». — 1967. — № 3. — С. 89–92 і Sb. prací filosof. F-ty Brněnské univers., 1968. — Roč. 16. — S. 124) позитивно оцінили цю колективну монографію.

Ще наприкінці 50-х — на початку 60-х років Олександр Савич друкує низку статей, присвячених проблемам порівняльно-історичного синтаксису слов'янських мов, що відбивають різні етапи їх дослідження автором: Общеславянские придаточные конструкции в форме причастных оборотов с относительными словами и подчинительными союзами // Всесоюзная конференция по славянской филологии : Программа и тез. докл. — Ленинград, 1962. — 107–108; Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках. Краткая характеристика общих закономерностей. — К., 1958. — 64 с.; Основні лінії розвитку складнопідрядних речень у слов'янських мовах // Доповіді рад. делегації на V Міжнародному з'їзді славістів (Софія, вересень 1963). — К., 1963. — 66 с.

Монографія «Розвиток структури слов'янського речення» охоплює всю сукупність проблем становлення й розвитку структурних різновидів речення в

слов'янських мовах. Це новаторська праця, у якій вперше в слов'янському мовознавстві на сучасних наукових засадах ставиться й вирішується завдання послідовної й систематичної реконструкції синтаксису праслов'янської мови, висвітлюється подальший розвиток синтаксичних ознак і категорій в окремих слов'янських мовах. Згодом на монографію в зарубіжних виданнях з'явилося кілька схвальних рецензій, зокрема Й. Вейренса в «Bulletin de la Société de linguistique de Paris» (1968.— Т. 63.— Fasc. 2.— Р. 162–164) і в часописі «Slovo a slovesnost» (Praha.— Т. 26.— S. 2) та Й. Байера в «Sb. prací filozof. f-ty Brněnské univ.» (1971.— R. 19.— S. 237–240).

Проблеми синтаксису вабили О. С. Мельничука упродовж усього життя. Чимало його розвідок присвячено історичному синтаксису української мови: Видозміни оформлення речень непрямої модальності в історії української мови // Слов'янське мовознавство.— К., 1958.— Т. 2.— С. 120–163; Генезис і історичні видозміни припідрядного вживання сполучника і в українській мові // О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики : Матеріали III Респ. славіст. конф.— Х., 1962.— С. 178–192; Історичний розвиток системи відносних слів в українській мові // Слов'янське мовознавство.— К., 1962.— Т. 4.— С. 80–121. Саме малодослідженим в українському мовознавстві проблемам історичного синтаксису української мови Олександр Савич схильний був присвятити свою докторську дисертацію. Проте з часом його плани змінилися.

Крім статей з історичного синтаксису, в галузі україністики Олександрові Савичу належить «Словник специфічної лексики села Писарівка Кодимського району Одеської області» // Лексикографічний бюлетень Інституту мовознавства АН УРСР.— 1952.— Вип. 2.— С. 67–98 і «Топоніміка Кодимського району Одеської області» // Мовознавство.— 1957.— Т. 14.— С. 52–61.

О. С. Мельничук є редактором і співавтором тому «Синтаксис» (К., 1972.— 515 с.), що входить до фундаментального кількатомного видання «Сучасна українська літературна мова», підготовленого в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР у 60–70-і роки. У цьому томі О. С. Мельничук є автором розділів «Теоретичні питання синтаксису», «Словосполучення», «Означення», «Синтагматичне членування речень», що становлять понад половину загального обсягу книги.

Теоретичні питання синтаксису, крім відповідного розділу в згаданому томі «Синтаксис», висвітлюються вченим також у низці спеціальних статей: Деякі питання теорії речення в зв'язку з критикою «нового вчення про мову» // Мовознавство.— 1952.— Т. 10.— С. 42–57; Яке значення діалектних даних для укладання історичного синтаксису окремих слов'янських мов? // Філологічний збірник : До IV Міжнар. з'їзду славістів. — К., 1958. — С. 319–322; Про два синтаксичні рівні формування й опису словосполучення // Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови.— Чернівці, 1965.— С. 3–5; Проблема строения и содержания синтаксической части общей описательной грамматики отдельного славянского литературного языка // Slavia.— Praha, 1965.— Roč. 34. Seš. 3.— S. 415–421; О знаковой природе предложения // Материалы к конференции «Язык как знаковая система особого рода».— М., 1967.— С. 42–45.

Саме теоретичні питання синтаксису обрав О. С. Мельничук для своїх доповідей на X і XI Міжнародних з'їздах лінгвістів (відповідно Бухарест, 1967 і Болонья, 1972): Аспекты общей теории предложения как единицы речи // Проблемы языкознания : Докл. и сообщ. сов. ученых на X Междунар. съезде

лингвистов. М., 1967.— С. 177–180; Синтаксис как сфера проявления смыслообразующей и формообразующей роли языковой структуры // *Proceedings of the XI International Congress of Linguists, Bologna — Florence, 1972.— Bologna, 1974. — P. 647–651*. Він був учасником радянсько-чехословацького симпозіуму, для якого підготував доповідь також із синтаксичної проблематики: *Взаимодействие грамматических единиц различных уровней в рамках предложения // Советско-чехословацкий симпозиум «Единицы различных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие» : Докл. сов. ученых. — М., 1967. — С. 102–119*.

Після завершення роботи над «Вступом до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» керований О. С. Мельничуком колектив науковців відділу загального та слов'янського мовознавства з 1964 р. приступив до нової фундаментальної праці — «Етимологічного словника української мови». Його укладанню передувала велика й тривала підготовча робота: визначення принципів створення словника, опрацювання реєстру і допоміжних картотек — бібліографічної, антропонімічної, ботанічних назв, вироблення детальної інструкції для укладачів.

За попередніми планами, словник мав бути спочатку однотомним, потім тритомним або чотиритомним виданням, укладання його, а потім і друкування передбачалося закінчити за п'ять–шість років. Проте робота над конкретним мовним матеріалом внесла в ці плани кардинальні корективи. Багато місяців пішло лише на визначення реєстру словника — шляхом його колективного обговорення. Розробляючи принципи створення ЕСУМ як праці фундаментальної, О. С. справедливо визначив і підходи до неї теж як фундаментальні. В основу реєстру було покладено найбільший на той час шеститомний «Українсько-російський словник», до нього додано «Словар українського язика», упорядкований Б. Грінченком, низку перекладних та діалектних словників (серед них і укладений Олександром Савичем словник говірки його рідного села).

У результаті проведеної роботи було зібрано великий лексичний матеріал — уперше в історії українського мовознавства зведено воєдино максимальну кількість лексем не тільки української літературної мови, а й діалектів, деяких галузевих словників. Уже це зібрання лексики української мови становило неабияку наукову цінність. Але для етимологічного словника то була лише основа, на якій мало будуватися подальше порівняльно-історичне дослідження.

Повнота реєстру, велика кількість слів, що потребували розроблення в словнику, визначили другий важливий принцип його створення: чіткість побудови словникової статті, стислість викладу матеріалу. Саме з міркувань стислості словник вирішено було будувати за гніздовим принципом: до реєстрового слова (як правило, найпростішого за словотвірною будовою або найчастіше вживаного) додавалися споріднені з ним слова, що не потребували окремих пояснень, і етимологічну розробку подано лише до основного, реєстрового слова.

Після закінчення роботи над реєстром (з усіма похідними) він був розділений на приблизно рівні частини, що мали становити томи Етимологічного словника (обсягом від 50 до 60 авт. арк.). За цим розподілом ЕСУМ виявився вже не тритомним чи чотиритомним, а семитомним виданням (при цьому в останньому томі передбачалося вмістити індекси).

Підготовча робота зайняла майже два роки. Лише з початку 1966 р. автори словника приступили безпосередньо до розробки етимологічних статей. Олександр Савич як керівник завжди був відкритий для консультацій і всілякої допомоги укладачам, але водночас суворо контролював роботу кожного. Він і сам був серед авторів-укладачів словника (наприклад, у першому томі йому нале-

жить розробка статей від *а* до *авр* [к], від *ак* [фист до *ак* [ц] і від *бергам* [т до *бозн* [а в другому — від *з* до *забузирить* і від *каст* [ти до *кет*]; крім цього, редагуючи етимології інших авторів, Олександр Савич нерідко пропонував свої, глибші варіанти статей (усі вони відзначені в передмовях до відповідних томів).

У 1967 р. в ж. «Мовознавство» (№ 2, с. 15–21) з'явилася стаття О. С. Мельничука «Принципи укладання “Етимологічного словника української мови”», у якій автор знайомив наукову громадськість з планами створення праці, принципами її побудови, обґрунтовував доцільність гніздового принципу, подавав зразки етимологічних статей для слів різного походження.

Ще до початку роботи над ЕСУМ у Канаді в 1962 р. англійською мовою вийшов перший випуск (обсягом близько 5 друк. арк.) «Етимологічного словника української мови», укладеного Я. Рудницьким. Підготовлений за кордоном, у відриві від численних діалектних та історичних джерел, від усієї тієї наукової бази, яку становлять праці не тільки українських учених, а й славістів — істориків, діалектологів, компаративістів інших країн, представлені матеріали «Етимологічного словника» Я. Рудницького наочно продемонстрували недоліки подібної праці. У наступні роки вийшло ще кілька його випусків, але цей словник не став великим надбанням світової компаративістики. Досить стримано відгукнувся на неї такий компетентний рецензент, як Ю. Шевельов¹ (правда, пізніше на появу трьох великих — по 50 друк. арк. і більше — томів київського Етимологічного словника американський славіст не відгукнувся зовсім).

Невдовзі укладання перших двох томів було завершено. Проте, незважаючи на високий професійний рівень О. С. Мельничука як редактора і його виняткову працездатність, редагування першого тому виявилось тривалим процесом. На допомогу головному редакторові було створено редколегію, до якої ввійшли В. Т. Коломієць і О. Б. Ткаченко.

Чимало часу пішло також на роботу Олександра Савича з редакторами видавництва, на виготовлення необхідних для друкування складного мовознавчого тексту друкарських знаків, читання кількох версток.

Матеріали першого тому ще у вигляді машинопису пройшли рецензування в московській групі етимологів, якою керував О. М. Трубачов. Надалі наступні томи також рецензувалися московськими колегами, а з часом і їхні випуски «Этимологического словаря славянских языков» стали проходити апробацію в Києві (головним рецензентом виступав, як правило, один з найбільш ерудованих і кваліфікованих наших етимологів чл.-кор. НАН України О. Б. Ткаченко).

Лише 1982 р. перший том «Етимологічного словника української мови» побачив світ.

Досвід, набутий у процесі багатопланової й багатоаспектної редакторської роботи над першим томом, дозволив О. С. Мельничукові значно швидше закінчити редагування другого, а за ним і третього томів (вийшли в світ відповідно в 1985 і 1989 рр.). Було розширено редколегію видання: починаючи з третього тому до її складу введено Т. Б. Лукінову і В. Г. Скляренка, а з четвертого також Г. П. Півторака.

Правда, розрив у часі укладання й редагування матеріалів ЕСУМ, що з роками збільшувався, ускладнював і затримував редагування, оскільки і редактори томів, і сам О. С. Мельничук намагалися максимально врахувати найостанніші праці порівняльно-історичного, історичного, історико-семасіологічного, діалек-

¹ Shevelev Ju. An etymological Dictionary of the Ukrainian Language. By J. B. Rudnyc'kyj, Parts 1–5. Part 6. Winnipeg, 1966–1967 // Language.— 1968.— N 44.— N 4.— P. 856–872.

тологічного характеру не тільки української мови, а й інших слов'янських та неслов'янських мов. А за десятки років, що тривала робота над словником, таких праць з'явилося чимало.

Хоч укладання матеріалів ЕСУМ і було в основному завершено в сімдесяті роки, робота над його удосконаленням тривала ще довго, розрив між часом укладання і часом редагування томів збільшувався. Долаючи численні перешкоди, О. С. Мельничук 1988 р. закінчив відповідальне редагування 4-го тому, і незабаром том було передано до видавництва. Проте з'явився ще один розрив, який загрожував стати фатальним — між часом подання словника до друку і часом його виходу в світ: суспільно-політичні події в нашій країні, як відомо, вкрай негативно відбилися на книгодрукуванні. Том, чекаючи кращих часів, пролежав у видавництві понад 10 років. О. С. Мельничук боляче реагував на припинення друкування словника, однак, незважаючи на важкий стан здоров'я, продовжував працювати над п'ятим, а потім розпочав редагування і шостого тому. Проте йому вже не судилося побачити ці томи в русі. 19 березня 1997 р. Олександр Савич пішов з життя.

Лише після 1999 р., коли вийшов Указ Президента України про розвиток національної словникової бази, коли створено програму «Словники України», з'явилися кошти, і роботу над ЕСУМ у видавництві було продовжено.

На початку 2003 р. 4-й том, нарешті, вийшов з друку, а в 2007 р. побачив світ і відредагований О. С. Мельничуком п'ятий. Невдовзі передано до видавництва 6-ий том, остаточно опрацьований редколегією вже без О. С. Мельничука. Паралельно за комп'ютерною програмою провадилася робота над останнім, сьомим томом (з індексами). З'явилася надія на завершення видання, яке стало справою усього життя Олександра Савича, у яке він вклав так багато сил.

Працюючи над великими масивами лексики в процесі редагування ЕСУМ, спостерігаючи за складним життям слів у просторі й часі, за примхливими змінами їхньої семантики, О. С. Мельничук одним із перших у компаративістиці став на шлях дослідження великих етимологічних гнізд із близькозначними коренями. В історію славістики ввійшли його розвідки: Корень *kes- и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков // *Этимология* 1966. — М., 1968. — С. 194–240; *Этимологическое гнездо с корнем *uei-* в славянских и других индоевропейских языках : Докл. на VIII Междунар. съезде славистов (Загреб ; Любляна, 1978 г.). — К., 1978. — 16 с.

Удосконалення методів формального і семантичного аналізу нині дозволяє значно розширити коло генетично споріднених слів не тільки в одній мові, а й у їхніх групах, і за рахунок цього реконструювати цілі фрагменти лексичної системи прамови. На прикладі дослідження гнізд з коренями *kes- і *uei- О. С. Мельничук переконливо продемонстрував плідність гніздового підходу в порівняльно-історичних студіях. Слідом за ним компаративно-типологічне дослідження слов'янської лексики з близькозначними коренями *pek-, *vĭt-/ *vōt*-, *kyp-/ *kvar-/ *kor- здійснила Т. О. Черниш (див. її монографію «Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід)». — К., 2003. — 478 с.). З'явилися подібні праці й інших авторів і в Україні, і за її межами.

Переважно упродовж 70-х років О. С. Мельничук публікує також серію статей, присвячених етимологіям окремих слів чи їхніх груп: Етимологічні розвідки. 1. *Дбати* — *дибати* // *Мовознавство*. — 1975. — № 5. — С. 46–54; Етимологічні розвідки. 2. *Юрба* — *гурба* — *юрма* — *гурма*. — Слово і труд. — К., 1976. — С. 163–167; *Этимологические разыскания*. 3. *Общеславянское *vĕtiti* // *Восточнославянское и общее языкознание*. — М., 1978. — С. 103–114; Етимологічні

розвідки 4. (праслов'янське *mogti — *могти*) // Мовознавство.— 1980.— № 6.— С. 44–55. Ці розвідки увійшли в розробку відповідних словникових статей.

Глибоко досліджуючи в порівняльно-історичному аспекті не тільки лексику багатьох мов, а й фонологію (пор. його праці: Следы взрывного ларингального в индоевропейских языках // *Вопр. языкознания*.— 1960.— № 3.— С. 3–16; О генезисе индоевропейского вокализма // Там же.— 1979.— № 5–6.— С. 3–16; № 6.— С. 3–16), системність організації, еволюційний характер змін у формі й семантиці, Олександр Савич зумів побачити спільні риси не тільки в споріднених мовах, а й у тих, які досі розглядалися як належні до інших сімей, і на цій підставі обґрунтувати концепцію спорідненості всіх мов світу. Викладено її в статтях у ж. «Вопросы языкознания»: О всеобщем родстве языков мира // *Вопр. языкознания*.— 1991.— № 2.— С. 27–42; № 3.— С. 46–65, а пізніше дуже стисло — в доповіді на XI Міжнародному з'їзді славістів (Братислава, 1993): Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов // *Слов'янське мовознавство. Доповіді*.— К., 1993.— С. 98–112 (співавтор В. Т. Коломієць).

Важко переоцінити значення цієї концепції: подаючи аргументацію на користь моногенетичної теорії походження мов, вона тим самим підтримала теорію моногенезу в походженні людства взагалі, для обґрунтування якої (як і для обґрунтування концепції полігенезу) досі бралися до уваги лише непевні (через глибоку давність) дані історії, археології, антропології.

Генетичні зв'язки між окремими мовними сім'ями Олександр Савич встановлює на основі етимологічних лексичних зіставлень з урахуванням кількох сформульованих ним припущень про характер звуків і їх змін у мовах найдавніших часів (етимологічні зіставлення традиційної компаративістики на основі фонетичних законів і семантичної близькості Олександр Савич вважав прийнятними для мов відносно пізнього часу): 1) первісний розвиток голосних фонем лише на основі колишнього неозначеного голосного призвуку при вимові приголосних силабофонем; 2) можливий паралелізм у кількох групах артикуляційно близьких приголосних фонем, 3) можливість редукції найбільш нестійких приголосних на початку слів, 4) можливість позиційної взаємозаміни першого і другого приголосного компонента кореня, 5) можливість виявлення в коренях лексем різних мов світу не тільки інфікса *n*, а й *r*, *l*, *m*.

При етимологічних зіставленнях Олександр Савич справедливо вважав за необхідне враховувати також наявність глибоких семантичних розривів, добре відомих при етимологізуванні навіть у межах однієї мови.

Запропоновані О. С. Мельничуком принципи, що дозволяють зіставлення слов'янських та індоєвропейських мовних фактів з неіндоєвропейськими, видаються достатньо аргументованими й переконливими, хоча гіпотетичність конкретних лексичних зіставлень, звичайно, вища, ніж при зіставленнях у звичних межах споріднених мов. Однак відкритий дослідником шлях є перспективним, він здатний при дальших дослідженнях у цій галузі привести до підвищення ступеня надійності етимологізування в цілому.

Складні операції з конкретними мовними фактами з багатьох мов О. С. Мельничук блискуче сполучав з теоретичними узагальненнями в галузі найбільш абстрактних проблем мови у її зв'язках з мисленням і з суспільством, прогресу в мові, проблем знаковості мови і окремих її рівнів, сутності загальних понять системи й структури, лінгвістичної методології: Розвиток мови як реальної системи // *Мовознавство*.— 1981.— № 2.— С. 22–34; О роли мышления в формировании структуры языка // *Язык и мышление*.— М., 1967.— С. 74–88; Философ-

ские вопросы языкознания // *Вопр. языкознания*.— 1975.— № 5.— С. 10–17; Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма // *Вопр. языкознания*.— 1970.— № 1.— С. 19–32; О природе лингвистического знака // *Теоретические проблемы современного советского языкознания*.— М., 1964.— С. 135–140; Значение и содержание лингвистических единиц различных уровней // *Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях*.— Кишинев, 1982.— С. 67–74; Аспекти методології лінгвістичних досліджень // *Мовознавство*.— 1986.— № 1.— С. 3–11; Методологічні проблеми аналізу співвідношень ідеального й матеріального в сфері мови // Там же.— 1987.— № 1.— С. 3–14.

Деякі з цих праць з часом, як класичні, увійшли до хрестоматій, і не тільки вітчизняного мовознавства. Так, наприклад, стаття «Понятия системы и структуры языка в свете диалектического материализма», на яку нерідко посилалися лінгвісти-теоретики, частково увійшла до кн.: *Березин Ф. М. История советского языкознания*. Хрестоматия (М., 1981) і до збірника (в перекладі) «*Reader zur Geschichte der sovjetischen Sprachwissenschaft* (Leipzig, 1984), а статтю «Значение и содержание лингвистических единиц различных уровней» вміщено в кн.: *Общее языкознание*. Хрестоматия (Минск, 1987).

О. С. Мельничук був членом Наукової ради з проблеми «Теорія радянського мовознавства» при Президії АН СРСР. Він активний учасник багатьох наукових конференцій з теоретичних проблем: Принципи вивчення природи мови // Республіканська наукова конференція з питань методології мовознавства : Тез. доп.— К., 1964.— С. 10–13; О роли мышления в формировании структуры языка // Тезисы докладов и сообщений на научной дискуссии по проблеме «Язык и мышление».— М., 1965.— С. 25–30; Философские проблемы языкознания // Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания : Тез. докл. и сообщ. пленар. заседаний.— М., 1974.— С. 99–104; Значение и содержание лингвистических единиц различных уровней // Симпозиум «Теоретические проблемы семантики» : Тез. — Кишинев, 1979.

Саме загальні проблеми й поняття лінгвістики розглядаються О. С. Мельничуком в останній його статті «Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства» (*Мовознавство*.— 1997.— № 2–3.— С. 3–19), де він підводить підсумок своїм роздумам і міркуванням у цій галузі.

Кілька статей Олександра Савича присвячено напрямам і течіям у зарубіжному мовознавстві: К оценке лингвистического структурализма (Дискуссии и обсуждения) // *Вопр. языкознания*.— 1957.— № 6.— С. 38–49; Философские корни глоссематики // Там же.— 1976.— № 6.— С. 19–32; Глоссематика // Философские основы зарубежных направлений в языкознании.— М., 1977.— С. 125–157.

Під керівництвом О. С. Мельничука науковцями відділу загального та слов'янського мовознавства підготовлено низку колективних монографій, у яких висвітлюються проблеми й течії зарубіжної лінгвістики: Питання теорії мови в зарубіжному мовознавстві.— К., 1976.— 255 с.; Современное зарубежное языкознание. Вопросы теории и методологии.— К., 1983.— 207 с.; Методологические проблемы языкознания.— К., 1988.— 216 с.; Методологические основы новых направлений в мировом языкознании.— К., 1992.— 380 с.

Монографії вийшли за редакцією О. С. Мельничука і за його авторською участю: його перу належать передмови до праць і розділи в них «Зарубежное языкознание на распутье» та «Вопросы истории языка» у книзі «Современное

зарубежное языкознание» (сс. 3–10, 34–51), «Методологические поиски в современных подходах к исследованию языка» в останній праці (с. 3–15).

В умовах тоталітаризму радянський учений, особливо керівник наукового колективу, зобов'язаний був критично ставитися до зарубіжної науки як заснованої на хибних, тобто немарксистських, методологічних принципах. Саме так, у гостро критичному плані рекомендувалося керівними органами виконати всі заплановані у відділі колективні праці, присвячені зарубіжній лінгвістиці. Однак О. С. Мельничук зумів, звівши критику до мінімуму, в основному перевести підготовку монографій в інший регістр — об'єктивного викладу проблем зарубіжної науки для ознайомлення з ними вітчизняного читача.

На тлі розгортання в другій половині ХХ ст. структурно-типологічних досліджень група славістів, керована О. С. Мельничуком, після завершення укладання Етимологічного словника приступила до створення новаторської праці «Історична типологія слов'янських мов». У ній вперше в слов'янському мовознавстві зроблено спробу подати не тільки типологічний опис сучасних слов'янських мов за різними структурними рівнями, а й виявити історичні джерела тієї чи іншої мовної риси та явища. При цьому в кожному розділі чи підрозділі праці спочатку розглядаються риси, спільні для всіх слов'янських мов, а потім характеризуються і пояснюються розходження — чи то як збереження давніх архаїчних ознак, чи як зумовлені різними причинами інновації.

Викладу конкретного матеріалу передую написаний Олександром Савичем вступний розділ теоретичного характеру, присвячений методологічним проблемам, особливостям типологічного вивчення близькоспоріднених мов, зокрема слов'янських.

У 1986 р. було видано першу частину дослідження, яка містить розділи «Фонетика», «Словотвір», «Лексика» і «Фразеологія». Друга частина, що складається з розділів «Словозміна» і «Синтаксис» (редагована О. Б. Ткаченком) побачила світ лише 2008 р.

Окрему сторінку в науковій спадщині О. С. Мельничука становлять його розвідки з проблем взаємодії української мови із східнороманськими. Народжений на Одещині, де відчутна стихія молдавської мови, він як учений досліджував і осмислював те, що знав з дитинства: Молдавские элементы в пограничном украинском говоре // Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР. — 1955. — Т. 4–5. — С. 158–185; Значение восточнороманских языковых данных для истории древнерусского и украинского языков // Региональное совещание по молдавско-русско-украинским языковым, литературным и фольклорным взаимосвязям : Тез. докл. — Кишинев, 1963. — С. 51–53. Олександр Савич виступив також рецензентом виданого в Москві «Русско-молдавского словаря» (за ред. А. Т. Борща, 1954 р.).

Видатний український учений, О. С. Мельничук був активним учасником двох Міжнародних конгресів лінгвістів (про них йшлося вище) і кількох Міжнародних з'їздів славістів. Із доповіддю «Порядок слов и синтагматическое членение предложения» він виступив на IV МЗС — першому післявоєнному, що відбувся в Москві 1958 р. (див.: IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. — М., 1962. — Т. 2. — С. 254–256, 279 — книга містить виклад доповіді і заключне слово).

Також синтаксичною була і його доповідь на V МЗС (Софія, 1963): Основні лінії розвитку складнопідрядних речень у слов'янських мовах // V Міжнародний з'їзд славістів : Доп. рад. делегації. — К., 1963. — 66 с. Наступні виступи О. С. на

з'їздах відбивають проблематику досліджень відділу (створення «Історичної типології слов'янських мов» і «Етимологічного словника української мови»): Сочетание сопоставительно-типологического и сравнительно-исторического методов при исследовании славянских языков // Слов'янське мовознавство. Доповіді (Софія, 1988). — К., 1988 (співавтори В. Т. Коломієць, Т. Г. Линник), Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов // Слов'янське мовознавство. Доповіді (Братислава, 1993). — К., 1993 (співавтор В. Т. Коломієць). На IX з'їзді у Києві (1983 р.) доповідь була присвячена київській проблематиці: О языке Киевской летописи XII века // Слов'янське мовознавство. Доповіді. — К., 1983. — С. 116–142.

У 60–70-х роках Олександр Савич був членом Міжнародної комісії в справах вивчення граматичної будови слов'янських мов при Міжнародному комітеті славистів, брав участь у її засіданнях (зокрема, в Берліні в 1968 р.; див. його інформацію про це засідання в ж. «Мовознавство». — 1968. — № 4. — С. 95, 96).

Знавець багатьох мов, Олександр Савич на міжнародних наукових форумах виступав з доповідями і в обговоренні виступів зарубіжних колег різними мовами. Наприклад на V МЗС (Софія, 1963) він узяв участь в обговоренні доповідей Г. Якобсона, В. К. Журавльова, І. Лекова, В. Латти, Р. Ружички (див.: V Международный съезд славистов : Слав. филол. — София, 1965. — Т. 7. — С. 56, 95, 117, 137, 385; французькою мовою виступив на пленарному засіданні X Міжнародного конгресу лінгвістів в обговоренні доповіді Б. Мальмберга (Швеція) — див.: Actes du X-ème Congrès International des Linguistes. — București ARSR, 1969. — Vol. 1. — S. 30; англійською, німецькою, французькою він друкував свої матеріали в зарубіжних виданнях (Über die Entstehung des indoeuropäischen Vokalismus // XII Internationales Linguistenkongress. — Wien, 1977; Language as a Real Developing System // Social sciences. — 1981. — Vol. 12. N 2. — P. 114–130; Wege zur Vertiefung des etymologischen Forschungen im Bereich der nostratischen Sprachen // Proceedings of the XIVth International Congress of Linguists. — Berlin, 1989. — Vol. 3).

Як відомому теоретику, фахівцеві з основоположних лінгвістичних проблем О. С. Мельничукові належить низка статей у важливих виданнях енциклопедичного характеру: Глоссематика, Копенгагенский лингвистический энциклопедический кружок, Методология в языкознании, Язык (Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990); Алфавіт, Арамейська мова, Балтійські мови, Мова, Національна мова, Синтагма, Індоевропейські мови та ін. (Українська Радянська Енциклопедія), у 2-му виданні УРЕ також: Марр М. Я., Мовлення, Соціолінгвістика, Яфетична теорія та ін.; Етимологія, Калинович М. Я., Мова, Молодописемні мови (Українська літературна енциклопедія. — К., 1990–1995), Диглосія, Еволюція мови, Етимологія, Знак і значення в мові, Мовлення, Походження мови, Спорідненість мов, Синхронія і діяхронія та ін. (Українська мова. Енциклопедія).

Чимало сил і часу віддав акад. О. С. Мельничук вихованню наукової зміни. Його учні становлять цілу плеяду видатних науковців, які плідно працювали й працюють у різних галузях мовознавства. Серед них — акад. В. Г. Сякренко, доктори філологічних наук С. С. Єрмоленко, І. А. Стоянов, Г. М. Яворська, Й. Ф. Андерш, кандидати наук Т. Г. Линник, Т. А. Харитонova, В. В. Чумак та ін.

О. С. Мельничук здійснив відповідальне редагування багатьох фундаментальних колективних праць, виконаних під його керівництвом чи за безпосередньою авторською участю (Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. — К., 1966; Етимологічний словник української мови. — К., 1982–2007. —

Т. 1–5; Историческая типология славянских языков.— К., 1986; Сучасна українська літературна мова. Синтаксис.— К., 1972; Методологические проблемы языкознания.— К., 1988), багатьох видань його аспірантів та науковців відділу (Й. Ф. Андерша, Р. В. Болдирєва, С. С. Єрмоленка, Т. Г. Линник, Т. Б. Лукінової, В. Г. Скляренка, І. А. Стоянова, О. Б. Ткаченка, Т. А. Харитоновой, В. В. Чумака, Г. М. Яворської), колег з Києва і Москви (Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики.— К., 1988; Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй.— К., 1967; Степанов Ю. С. Индоевропейское предложение.— М., 1989). Він був відповідальним редактором видання: Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах.— К., 1975.— Т. 1. За редакцією Олександра Савича надруковані також праці: Кротевич Є. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів.— К., 1957 та популярний у свій час «Словник іншомовних слів» (перевидавався тричі — в 1974, 1977 і 1985 рр.) та ін.

Важливі праці українських і зарубіжних мовознавців привернули увагу О. С. Мельничука як рецензента: Бевзенко С. П. Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія.— К., 1953; Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл.— Ленинград, 1978; Панфилов В. З. Философские проблемы языкознания.— М., 1977; Словник української мови : В 11-ти т.; Trávníček Fr. Historická mluvnická česká. 3. Skladba.— Praha, 1956 (співавтор В. Т. Коломісць) та ін.

Велика за обсягом, різноманітна за проблематикою, вагома за новизною та оригінальністю ідей наукова спадщина О. С. Мельничука є дорогоцінним скарбом українського мовознавства. Усе його життя, сповнене щоденної копіткої наполегливої праці, віддане науці, духовній культурі рідного народу.

T. B. LUKINOVA

ACADEMICIAN O. S MELNYCHUK: THE LIFE DEVOTED TO SCIENCE

The paper covers the life and creative activity of Academician O. S. Melnychuk, an outstanding Ukrainian linguist and scholarly manager.

Key words: O. S. Melnychuk, comparative-historical linguistics, etymology, etymological dictionary, general theory of linguistics, Slavic studies, Ukrainian studies, affinity of the languages of the world.

ОСОБЛИВОСТІ ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ ВАРІАНТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті розглядаються говіркові фонетичні риси в західноукраїнському варіанті літературної мови, якими він відрізняється від звукової системи загальнолітературної мови.

Ключові слова: фонетична риса, голосний, приголосний, звукосполучення, рефлексія.

У XIX — на початку XX ст. функціонували східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови. Нова українська літературна мова почала виявлятися в одному варіанті — східному, з виходом у світ 1837 р. альманаха «Русалка Дністровая» можна говорити про наявність східного й західного варіантів. До того, як і пізніше, поряд із західноукраїнським варіантом літературної мови на народній основі в Західній Україні продовжувала вживатися староукраїнська слов'яноруська літературна мова, яка в XIX ст. перетворилася у штучне «язичіє», що гальмувало процес поширення нової літературної мови. Коли у Східній Україні нова літературна мова досягла вже високого рівня у своєму розвитку, в Західній Україні вона тільки набирала сил. Східноукраїнський варіант уживався на території України, яка перебувала у складі Росії, західноукраїнським варіантом користувалися представники українських етнічних земель, що входили до Австро-Угорської імперії, потім Польщі, Чехословаччини й Румунії. З приєднанням земель Західної України до Східної 1939 р. західноукраїнський варіант літературної мови був декретно усунений, проте в західній діаспорі він протримався значно довше. Між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами постійно відбувалися взаємодія і взаємовплив. Східноукраїнський варіант базувався на середньонаддніпрянських, слобожанських, степових, поліських, волинських і подільських говірках, західноукраїнський варіант оснований на галицько-буковинських і карпатських говорах. Отже, на всіх структурних рівнях західноукраїнського варіанта літературної мови різною мірою відображені елементи наддністрянського, надсянського, гуцульського, покутсько-буковинського, бойківського, закарпатського й лемківського говорів південно-західного наріччя.

Фонетична система західноукраїнського варіанта літературної мови відрізнялася від звукової системи східноукраїнського варіанта й загальноукраїнської літературної мови лише окремими елементами. Відмінність між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови певною мірою виявляється у графіці і правописі. У першій половині і в середині XIX ст. у Західній Україні деякі праці й художні твори друкувалися латинською графікою, пізніше

(1897 р.) у Львові латинським алфавітом видавалася газета «Robitnyk». Ці поодинокі видання на долю письма в Західній Україні не вплинули.

У західноукраїнському варіанті літературної мови певний час існували етимологічна й фонетична орфографічні системи, з початком ХХ ст. уживався тільки фонетичний правопис — у західноукраїнському варіанті застосовувалася переважно желехівка, тоді як у східноукраїнському — кулішівка. Так, за желехівкою літера *ї* вживалася для передачі звукосполучення [йі] (*її, твої, зьїсти*), відповідників давніх *е* та *і* (*всім, ліс*) та [і] в запозиченнях (*клі́мат, полі́тика*); знак м'якшення ставився після приголосних [з], [с], [ц] перед пом'якшеними губними (*звѣр, сьвітло, сьвідомий, сьмішно, цьвіт*), після [н] перед суфіксами *-ство, -ський* (*міщанство, злочинство, панство, український, членський*), без знака м'якшення передавалися суфікси *-зкий, -ський, -цкий*; апостроф уживався для передачі роз'єднаної вимови звуків (*з'уміти, з'образити, над'ужити, з'ужиткувати*) та після префіксів (*з'їсти, від'їхати*) тощо. Проте правопис відбивав не всі особливості тодішньої орфоєпії.

Своєрідні особливості західноукраїнського варіанта літературної мови виявляються як у вокалізмі, так і в консонантизмі.

На місці голосного [а] після м'яких приголосних у загальнолітературній мові, незалежно від того, якого він походження — з давніх *а, ѡ* чи *е*, в західноукраїнському варіанті літературної мови часто виступали голосні переднього ряду [е], [и], [і], що відбивали відповідну рису різних південно-західних говорів, найвиразніше представлену в мові творів В. Стефаника (*дѣк, зѣть, чѣс, шѣпка, жеба, предиво, горѣчий, тѣжкий, п'ѣть, вісімдесѣт, жѣлувати; дьидя, чьис, жьиль, кольида, всьикий, дротиний, взьити, тьигнути; чісник, місіць, світий, щісливий, тисіча, десіть, дванайціть, виглідати, вішіти, шінувати, длі, задлі, післі*). Рису гуцульського й буковинського говорів, виражену в мові творів Ю. Федьковича і Марка Черемшини, відбивали випадки вживання голосного [е] замість [а] після [й] (*ѣма, ѣйце, ѣгне, ѣкий, ѣк, діѣти*). Загалом картина зміни голосного [а] після м'яких приголосних на голосні переднього ряду в західноукраїнському варіанті літературної мови постає непослідовною. Ця непослідовність зумовлена складними фонетичними процесами у відповідних говорах, у яких перехід [а] в голосні переднього ряду не мав абсолютного закону¹.

Згідно з зазначеною фонетичною рисою, у західноукраїнських літературних текстах звичайними були форми іменників середнього роду із закінченням *-е* (*зі́ле, весі́ле, ка́міне, уба́ране, пі́ре, воло́се, житѣ, щене*), їх використовував, зокрема, І. Франко, але вони збігаються із залишком давньої словозмінної форми на *-ѣје*, що вживалася і в східноукраїнському варіанті літературної мови.

Давній ненаголошений голосний *о*, що в загальнолітературній мові перейшов у [а], у західноукраїнському варіанті літературної мови під впливом говорів зберігався (*богач, богатий, горячий, горазд, колач, кочан, зломаний, зломати, змогатися, хозяїн, холява*).

Голосний [а] замість [о] виступав у запозиченій з польської мови формі *жадний*, замість [о] на місці давнього *е* — у слові *зазуля*. На місці нормативного випадного [е] у слові *заєць*, що з'явився за аналогією до слів типу *боєць, кінець*, у західноукраїнських літературних текстах уживався фонетичний відповідник давнього *ѡ* — голосний [а] (*заяць*).

¹ Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови.— К., 1973.— С. 94–95.

Відповідно до переходу давнього **е** після шиплячих приголосних в [о] у західноукраїнській літературній мові під впливом галицько-буковинської і карпатської груп говорів такого переходу немає (*черниця, чернуха, вечери, вчора, чому, шестий*). Поширеним було вживання голосного [е] на місці нормативного [о] і в позиції після інших приголосних (*деготь, огонь, посел, леду, лету, лен, полевий, до него, єдинак, єго, усього, цего, сесий, сегорічний, сьогодні*). Голосний [е] вживався також замість [і] різного походження (*заверуха, сем'я, гнет, кремьнь, гонення, слезний, слезно*) та замість [и] (*оден*).

У західноукраїнському варіанті літературної мови свою специфіку мав закон переходу давніх голосних **о, е** в [і] у новозакритих складах. Зокрема, такий перехід тут відбувався в тих випадках, коли в загальнолітературній мові його немає (*Біг, злім, воріг, простір, престіл, гонір, колір, нарід, вірли, прізьба, набіжний, охитний, самітний, готів, післати, спічну, піб'є, пімремо, післати, пімститись; англі, беріг, перстінь, приятіль, учитіль, жмінька, супірниця, прагніння, побєріже, сонічко, щєбітливий, прикмїтний, недалічко*). Прийменник і дієслівний префікс, що в загальнолітературній мові виступають у двох варіантах — з [о] та [і], у західноукраїнському варіанті літературної мови вживалися тільки з [і] (*від; дібрати, дігнати, діждатися, дізнатися, дірватися, дістати, пібратися, пімститися, пірвати, післати*). Проте в багатьох випадках голосний [о] зберігався (*зорниця, войсько, вольний, жалосливо, возьме, гордостю, легкoduшностю*). Так, він зберігався в іменниковому суфіксі **-овля** (*будовля, годовля, зимовля, торговля*), у прикметниковому і прислівниковому суфіксі **-оньк-** (*сухонький, легонький, тихонько, легонько*). Голосний [о] вживався на місці [е] у слові *всьо*. У ряді випадків голосним [о] заступався голосний [у] (*бодяк, одовиця, польовання, ковати, отерти*). На місці ятевого рефлексу [і] вживався голосний [о] поряд з [у] у слові *цюлувати, цюлувати*. Голосним [у] заміщувався голосний [о] у словах *пруба, вуш* 'воша', голосний [и] у словах *глубокий, глубше*, голосний [і] у слові *яцурка*. Голосний [і] замість [у] виступав у прислівнику *заміжем*.

У західноукраїнських літературних текстах, зокрема в мові творів Ю. Федьковича під впливом буковинського говору, відображено перехід ненаголошеного [и] в [е] (*виберати, втерати, заперати, обзерати, умерати, абє-с був, міг бес*). Замість голосного [и] інколи вживався [і] (*осіка, трівога, глібокий, крївавий*). Голосний [и] часто виступав на місці [і] (*гиля, иньший, гинакший, иноді, привитатися*), замість [о] в займенникових формах *тибі, сибі*, у сполучнику *тиму*. Письменники із Закарпаття у своїх творах засвідчили наявність у місцевій мові звука заднього ряду, який відрізнявся від передньорядного [и], позначаючи його літерою **ы** (*бык, рыба, мыш, бабы, воы, мы, вы, тогды, абы*). Це відображено також у мові газети «Лемко».

Як у покутсько-буковинському говорі, у західноукраїнському варіанті літературної мови дієслівний префікс **ви-** часто виступав у варіанті з голосним [і] (*вібути, вігнати, війти, вімити, вінести, вірвати, вітратити, віходити, вішкірити*). Рису галицько-буковинської групи говорів відображає вживання голосного [і] замість [и] у слові *вім'я* (*вімня*). Слова *діра, дірка* під впливом говорів, а також польської мови вживалися у формі з голосним [у] та африкатом [дз] (*дзюра, дзюрка*).

У текстах західноукраїнської літератури відповідниками давніх груп *tl̥t̥, tr̥t̥* під впливом говорів, переважно карпатських, часто виступали групи з голосним [и] (*слиза, блиха, лижска, брива, дрива*). Давні сполучення глухих **ѣ, ъ** із плавними приголосними нерідко рефлексувалися у звукосполуки [ел], [ер], [ил], [ир] (*керниця, кервавиця, кервавий, кирниця, кирвавий, гилтати*). На місці давнього **ѣ**

звук [и] часом уживався також в іменнику *крив*, *кирва* 'кров'. Слово *блиск*, у якому голосний [и] виник за аналогією до *блищати*, уживалося з відповідником давнього ь — [е] (*блеск*). Рефлекс давнього ь — [о] виступав у слові *дрожати*. Відповідно до нормативного [о] у формах іменника *сльоза* — *сльоз* уживався також природний рефлекс давнього ь — [е] (*слеза* — *слез*). Голосний [и] на місці [о] виступав у слові *мозиль*. На противагу законному зберігання голосного [е] у слові *мед*, оскільки в кінці цього слова стояв ь (*медь*), а в такому разі зміна попереднього е не відбувалася, у західноукраїнському варіанті літературної мови нормативною була форма *мід*. Голосний [і] замість [а] вживався після давнього твердого [р] у слові *завтрішній*, замість [у] — у слові *мабіть*, замість [е] — у словах *потріба*, *застрілити*.

Консонантизм у західноукраїнському варіанті літературної мови також пов'язаний із системою приголосних у південно-західних говорах, він загалом мало відрізняється від консонантизму в загальнолітературній мові, оскільки в своєму розвитку порівняно з вокалізмом зазнав менших змін.

Звукосполучення губного приголосного [м] з приголосним [й] у західноукраїнських літературних текстах частіше, ніж у східноукраїнських і загальнолітературних, унаслідок прогресивної асиміляції щодо носовості виступала у вигляді звукосполюки [мн] (*памнять*, *сімня*, *мнясо*, *мнята*, *мняти*). Без епентетичного [л] на місці давніх м'яких губних приголосних засвідчені дієслівні форми (*лов'ю*, *лов'ять*, *люб'ю*, *люб'ять*, *роб'ю*, *роб'ять*, *тям'ю*, *тям'ять*, *потраф'ю*, *потраф'ять*, *утоп'юся*, *утоп'яться*). З епентетичним [л] уживалися слова *здоровля*, *здоровле*, *верхівля*, *верхівле*, *словляни*, *кровлею*. У суфіксах *-еньк-*, *-оньк-* м'який [н] часто переходив у [й] (*малейкий*, *дрібнейкий*, *тонейкий*, *легейко*, *дрібнейко*, *тонейко*, *головойка*, *журбойка*, *ластівойка*). Твердим виступав кореневий приголосний [н] у словах *рівнати*, *порівнувати*, *порівнюючий*, *рівнання* (*рівнана*, *рівнанне*, *рівнанє*). Без звука [й] уживалися дієслова *наняти*, *приняти*. Засвідчувалися форми слів з несистемним переходом приголосного [в] у [м] (*рімний*, *рімно*, *дамний*, *дамно*) і [м] у [в] (*вандрівний*, *вандрувати*). Такого ж несистемного характеру є заміна приголосним [г] губного [в] у словах *згук*, *згучний*, приголосним [г] приголосного [ж] у слові *калюга*.

Відповідно до звукосполучення [хв] в українській літературній мові в західноукраїнському варіанті вживався приголосний [ф] (*фіст*, *форост*, *фалити*, *фатати*), що відбивало особливість наддністрянського, надсянського, гуцульського й покутсько-буковинського говорів. Під впливом цих говорів як нормативні виступали форми слів із приголосними [х] та [ф] на місці звукосполучення [хв] (*хороба*, *хорий*, *пафа*). Замість звука [п] уживався приголосний [ф] (*фляшка*, *трафити*), на місці звукосполучення [пл] у слові *картопля* виступали сполучення [фл], [хл] (*картофля*, *картохля*), а звук [ф] замість звукосполучення [кв] уживався у слові *фасоля*.

У тогочасних західноукраїнських текстах передано перехід приголосного [л] в [ў] (графічно **в**) у кінці складів (*орев*, *стів*, *говка*, *горівка*, *стрівка*, *фіявка*). Це явище відбиває відповідну рису наддністрянського, покутсько-буковинського, гуцульського, бойківського й частково лемківського говорів.

Відповідно до асимілятивного подовження (подвоєння) приголосних у загальнолітературній мові в західноукраїнському варіанті під впливом говорів дуже часто відбувалося стягнення приголосних і на письмі подвоєння немає (*збіжся*, *весіля*, *каміня*, *снідання*, *житя*; *збіжє*, *зіле*, *знанє*, *каміне*, *житє*).

У західноукраїнському варіанті літературної мови часто вживалися м'які приголосні [ч] та [р] у кінці слів (*могориць, плачь, хочь; богатирь, грабарь, зовнарь, паламарь, поштарь, тягарь*), але ця діалектна риса відображена також під впливом говорів у колишньому східноукраїнському варіанті літературної мови. Як було показано, у західноукраїнській літературній мові шиплячі приголосні виступали м'якими перед голосними переднього ряду, що вживалися на місці [а]. Разом з тим приголосний [р] перед [а] виступав твердим (*бурак, мрака, ратувати*). В усній західноукраїнській літературній мові під впливом говорів слова типу *порядок, буря, зоря* часто вимовлялися з твердим [р] і вставним [й] (*порядок, бурйа, зорйа*).

Тексти західноукраїнської літератури дуже часто засвідчували говіркові форми дієслів з твердим кінцевим [т] (*возит, носит, ходит, возят, носят, ходят, печут, ревут, пильнуют*). Прикметниковий суфікс **-ський** та іменниковий **-иско** вживалися в первісній формі з твердим [с] (*руський, молдавський, сільський, ковальський, райський; хлописко, пасовиско*). Твердий приголосний [с] виступав також у кінці займенників, прислівників і сполучників (*хтос, шос, цес, вес, дес, якос, колис, кудас, кобис, абис*). Слово *військо* часто вживалося у варіантах з твердим [с] (*війско, войско*). Траплялася також несистемна заміна глухим приголосним [с] дзвінкого [з] (*присьба*) та шиплячого [ш] (*слюб*). На місці м'якого [ц] у загальнолітературній мові в західноукраїнському варіанті в кінці слів і перед голосними [а], [у] вживався твердий приголосний [ц] (*хлопец, жнец, вулиця, терница, на вулицу, працювати*).

У західноукраїнському варіанті літературної мови під впливом говорів, особливо наддністрянського, м'які приголосні [з], [с], [ц] у вимові виступали як дорсально-палатальні звуки і вимовлялися з відтінком шепелявості ².

У кількох словах замість приголосного [з] уживався [ж] (*ріжниця, ріжний, ріжно, відріжнити, желізо, желізний*). Під впливом наддністрянського, гучульського, покутсько-буковинського й бойківського говорів у літературній мові відображені випадки переходу м'якого приголосного [д] в [г] (*гід, гіва, гіти*), [т] в [к] (*підкьопаний, кліти*), а [г] в [д] (*ледінь, ділетка*). Приголосний [д] переходив у [й] у числівникових формах (*одинайцять, п'ятнайцять, двайцять, трийцять*), часом уживався замість [н] (*кождий*), замість [т] (*данець, данцювати, задоптаный*), африкат [дж] виступав на місці [з] у слові *дзелений*. Як особливість багатьох південно-західних говорів іменник *віт* виступав без кореневого [й] (*віт*). Деякі слова вживалися з передньоязиковим приголосним [с] на місці шиплячого [ш] (*скіра, скварка, дусити*). У ряді слів на місці шиплячого приголосного [ж], що є рефлексом давньої звукосполуки dj, виступав африкат [дж] (*саджа, меджа, пряджа, заваджати*). Африкат [ч] замість [дж] уживався у слові *пчола*, замість приголосного [ш] — у слові *вінчувати*. На місці африката [дж] виступав приголосний [з] у словах *звін, звіниця, звонити*.

Задньоязиковий приголосний [х] в іменнику *хура* в західноукраїнському варіанті літературної мови замінювався приголосним [ф] (*фура*), а також звукосполученням [хв] (*хвіра*). Дієслово *колихати* вживалося тільки з приголосним [с] на місці [х] (*колисати*), в іменнику *скирта* на місці приголосного [к] виступав приголосний [т] (*стирта*), слово *квітка* вживалося із звукосполученням [цв] на місці [кв] (*цвітка*). Приголосний [х] уживався на місці [г] у слові *ланцюх*.

Проривний задньоязиковий приголосний [г], що в більшості випадків давно (в XII або XIII ст.) перейшов у протяжний [г], у західноукраїнському варіанті

² Сучасна українська літературна мова. Фонетика. — К., 1969. — С. 375.

літературної мови великою мірою під впливом говорів зберігався (*варга, варгати, газда, газета, дзиґар, орган, гречний, гречно, грейцар, легінь, ґрунт, ґума, фігура, аргумент, агроном, емігрант, ґрасувати*). Збереження цього приголосного в південно-західних говорах і в західноукраїнському варіанті літературної мови підтримувалося впливом інших мов — польської, угорської, румунської, німецької.

Слово *ґрабувати* вживалося тільки у формі без початкового [г] (*рабувати*), що слід уважати запозиченням з польської мови ³.

Тексти західноукраїнської літературної мови засвідчують ненормативне вживання форм слів без протези перед голосними [о], [у] (*огонь, она, оно, они, острый, осьмий, оскресний, озми; улица, ухо, узкий*), проте аналогічні говіркові безпротезні форми були поширені також у тодішньому східноукраїнському варіанті літературної мови. У західноукраїнському варіанті поширеним було вживання протетичного приголосного [в] (*вокунь, вострий, також воробець*). З протетичним [г] уживалося слово *гураган*.

У текстах західноукраїнської літератури нерідко виступали форми слів із скороченням голосних у початкових складах (*йгра, вна, вно, вни, вбох* 'обох', *йкийсь, вбіймати, вбернути, вповідати*). Зустрічалися форми слів із збереженням звукосполучення [стн] (*устний, жалостливо*).

У західноукраїнському варіанті літературної мови несистемна заміна одних звуків іншими наявна в багатьох запозичених словах. Це стосується як вокалізму, так і консонантизму:

[а] вживався замість [о] (*атаман*), замість [е] (*акзамен, царамонія*), замість [і] (*антерес, жовняр*); [о] замість [а] (*штроф*), замість [у] (*опир, побліка, кореспондовати*); [у] замість [о] (*протокул, коруна, нута*); [е] замість [а] (*коменда, герцювати*); [и] замість [е] (*виксель, офіцир*);

[дж] замість [ч] (*джума*); [дз] замість [д] (*добродзейка*), замість [з] (*мадзур*); [й] замість [р] (*маймур*); [к] замість [г] (*казета*), замість [х] (*колера*); [н] замість [м] (*напа*); [ш] замість [ж] (*шандар*); м'який приголосний [л] замість твердого (*лямпа, кляса*).

Фонетичні риси південно-західних говорів у західноукраїнському варіанті літературної мови, як і південно-східного й північного наріччя у східноукраїнському варіанті передані тільки частково. Особливості фонетичної системи в обох варіантах літературної мови зумовлені й відмінною орфографічною і орфоепічною традицією. У сучасній нормативній українській звуковій системі великою мірою відображено взаємодію між колишніми східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови. Унаслідок цієї взаємодії усталилися фонетичні норми сучасної української літературної мови.

I. H. MATVIYAS

THE PECULIARITIES OF PHONETICAL SYSTEM IN THE WEST UKRAINIAN VARIANT OF LITERARY LANGUAGE

The article focuses on the dialectal phonetical features in the West Ukrainian variant of literary language, which differ from phonetical system of common literary language.

Key words: phonetical feature, vocal, consonant, combination of sounds, reflexion.

³ Шевельов Ю. Спірантизм *g // Мовознавство.— 1994.— № 1.— С. 4–5.

ДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ В ГОВОРАХ ПРИКАРПАТТЯ

У статті схарактеризовано основні спільні й відмінні риси говорів Прикарпаття, обґрунтовується думка про історичну основу цих рис, запропоновано дещо відмінний від традиційного погляд на діалектні континуанти деяких праслов'янських голосних, ідеться про зміни, нівеляцію діалектних форм під впливом літературної мови.

Ключові слова: говори Прикарпаття, діалектна фонетика, діалектна граматики, історична фонетика української мови.

Українська літературна мова сформувалася в основному на говорах Центру і Сходу України, але більшою чи меншою мірою причетні до її формування й південно-західні говори, які зберегли у фонетичній будові та особливо в граматиці давні (історичні) форми. На території Івано-Франківщини проживають носії принаймні п'ятох українських говорів, кожний з яких має свої специфічні риси. В одних ці особливості виражені яскравіше, в інших вони менш помітні, але говори мають більше таких рис, які їх об'єднують, причому як у фонетиці, так і в граматиці, зокрема в морфології. Тут здавна активно функціонують гуцульський, покутський, наддністрянський (опільський), бойківський говори, а після сумнозвісної операції «Вісла» тут з'явилися ще й окремі поселення носіїв лемківського діалекту.

У центральних говорах української мови, на ґрунті яких розвинулася літературна мова, було чимало форм аналогічних, запозичених. Західні ж говори, зокрема гуцульський та бойківський, через природні умови не мали тісних контактів з іншими, особливо східноукраїнськими говорами, тому й зберегли основні давні риси як у своїй фонетиці, так і в граматичних формах. Як відзначалося, є риси, властиві лише окремому діалектові, але значна частина з тих, що не збігаються з формами української літературної мови, властива всім західноукраїнським говорам.

Незважаючи на постійну іноземну присутність у Галичині, на активне насаджування тут упродовж століть чужих мов, усі ці говори зберегли й донині свою оригінальність і свої специфічні особливості. Як писав ще Яків Головацький, «Галицькіи і Угорськіи Русине мають чимало рѣзнодорожній», бо «Каждый закутокъ защищенный горбами або отрезанный рѣками, заховує свою рѣзномову». Сприяє цьому гірська місцевість, бо люди, «там поселившись на зворахъ меже велитскими ущовбами отрезани отъ другихъ жителѣвъ, довго задержовали свою рѣдну мову, свои родими звичаи и обычаи. Гѣорськіи стороны всѣгда найдовше задержуютъ старый бытъ и знаки стародавной бесѣды. Языкѣ, котрый горы має въ своей власти, не загине: най бы всюди по долинахъ знидѣло и загиб-

ло рідне слово, въ горахъ пѣдполонинскихъ заховаетъ первѣстный языкъ, стародавний бытъ и обычай»¹.

Західноукраїнські говори називають архаїчними, і це справедливо, бо вони, як зазначалося, зберегли й досі історичні форми, які в літературній мові вважаються переважно ненормативними. Про збереження архаїчних історичних форм і автентичної мови прадідів свідчить мовлення літніх людей, що проживають на територіях, охоплених тим чи іншим говором, які ще не відчули на собі впливу літературної мови та сучасного узусу. Свідченням цього можуть служити також твори західноукраїнських письменників XIX — початку XX ст., у яких зафіксоване тогочасне мовлення, переважно в мові літературних персонажів. Тут можна назвати таких письменників, як Ю. Федькович, Марко Черемшина, відомий етнограф, культурний діяч Гуцульщини, письменник П. Шекерик-Доників, а також М. Коцюбинський, Г. Хоткевич, які використовували гуцульські говірки, І. Франко, який уживав у своїх ранніх творах бойківський говір, В. Стефаник, який був прекрасним репрезентантом покутського говору. Окремі говіркові риси демонструють у своїх творах, часто зі стилістичною метою, а інколи й спонтанно, і деякі сучасні українські письменники².

Зіставлення мови персонажів з літературних творів з мовою, яка побутує в тих чи інших регіонах Галичини, показує, що основні риси того чи іншого говору збереглися, хоча в окремих випадках уже відчувається вплив сучасного узусу. Наведемо деякі уривки текстів, записаних у Верховинському, Коломийському, Рожнятівському, Галицькому районах Івано-Франківської області, тобто зразки гуцульського, покутського, бойківського, наддністрянського говорів, а також зразок лемківської говірки, записаної Стефанією Панцьо, і уривок тексту, записаного в селі Глибока Коломийського району.

Ось розповідь Василя Бельмеги, 1966 року народження, уродженця і жителя с. Устеріки Верховинського району Івано-Франківської області, освіта середня, працює водієм, служив у війську.

про похорон:

йег умре ч'олов'ік/ на трет'ій д'ен' хо'рон'іт // ў послін:ій 'веч'ір д'і'єк ч'і'тайе саў'т'и-р'у// т'і'й вин так з'веч'ора ч'і'тае/ а 'пот'ім ш'е раз / ли'ш'е'йе' тр'ошк'і со'б'і на д'ругий 'ранок / на 'дос'в'іта// с'о'гон':і пип маў 'бут'і'н на д'е'с'ату го'д'ину// це до 'цер'кви з'разу 'т'іло 'пот'ім вид 'цер'кви на цвинтар' / хо'рон'іт і поми'нал'ний об'ід// у нас ко'лис буў пе'ре'д цим поми'нал'ний об'ід// т'е'пер'ішній кс'ондз 'дуже' 'боритси аби видм'ін'ити ц'і поми'нал'ні об'ід'и// ви розум'і'є'т'е' до 'ч'ого ў л'уд'і 'горе' / це вс'о/ а 'наш'і так'і 'л'уд'и/ шо ідуть на похорон на'пит'иси/ розум'і'є'т'е' ўни ўже ч'ут' н'е' сп'і'вайут' то з'най'є'т'е' / то так йа кау/ шо то так йа це не' прив'єт'стуйу воп'ше/ йа тут сто'рон:ик 'дуже'... ну/ наї 'буд'е' там с'толик дл'а с'воїх/ ну йег так 'хоч'те' / то по ік'і'с ка'напц'і 'дат'и там надвор'і...//

Далі подаємо текст пісні «'фаїна 'жи'нка», складеної Параскою Бодоряк, 1934 року народження (село Перехресне Верховинського району):

ої у 'мойім горо'д'єч'ку 'ви'росла то'пол'а/
 'л'і'пше'н 'мат'і'н 'фаїну 'жи'нку/ йе'г с'ім 'мор'і'ў 'пол'а//
 та і во'л'і'у/ 'мо'я 'мамко/ сам со'роч'ку 'шит'і'н /
 лиш а'бих маў 'фаїну 'жи'нку ме'жи 'л'уд'и ў'з'є'т'і'н//
 та со'роч'ку сам из'шійу/ н'і'х'то ми н'є' з'найі/
 а йе'г 'маїу 'фаїну 'жи'нку/ 'кожд'і'і о'зби'райі//
 а йе'г 'маїу 'фаїну 'жи'нку/ 'кожд'і'і добра 'зич'і/

¹ Розправа о языкѣ кожнорускомъ и его нарѣчійхъ сочинена Яковомъ Головацкимъ.— Во Львовѣ 1849.— С. 28–29. Цитату подаємо в оригіналі.

² Див.: Грещук В., Грещук В. Південно-західні діалекти в українській художній мові.— Івано-Франківськ, 2010.— 310 с.

кожд'иї лег'ин' мойу жиінку на гор'іуку к'лич'і//
 ої у мойім горо'д'еч'ку ч'і'сн'ич'ок та і'мач'ок/
 цу'луї/ цу'луї/ ле'г'ін'ику/ лиш н'е" зро'би з'нач'ок//
 т'и с'ім г'івок измудру'ваў та і из н'их см'і'єс:и/
 та т'и ме'н'е н'е" змудру'єш/ таг' ме'н'і зда'єтси//
 а йе"г' була ў с'войі мамк'і о'н:а од'и'н'иц'а/
 йа по'воду н'е" хо'д'ила/ бо ў са'ду ке'р'н'иц'а//
 йа по'воду н'е" хо'д'ила/ дри'вец' н'е" ру'бала/
 та лиш т'ілко ў с'войі мамк'і гараз'ду заз'нала//
 а йе"г' була ў с'войі мамк'і/ н'есла во'д'и' лиж'коў/
 мамка б'ігла та і крич'е"ла: то/ синку/ зак'е"ж'коў/
 а йе"к пиш'ла до све'к'рух'і/ н'есла коноў'ками/
 а ўна б'ігла та і крич'е"ла: к'і'ваї-ко ла'бами!//

Зразком гуцульсько-покутського мовлення є уривок розповіді Марії Янушак, 1935 р. народження, уродженки с. Ковалівки Коломийського району. Запис проводився 5 серпня 2007 року.

йак нас в'іво'зили:

нас'везли-везли/ за'везли аж у Ха'бароўскіі краі// там ска'зали/ шо ўже ни'ма ку'да і нас у Мо'лотовску'област'/ уже ў д'руги'б'ік// а ва'гони сто'йа/ а тих л'уди в'ік'іда'ют лиш на сн'іг^x де ўже ва'гон лиш оста'новиц'і/ так лиш ме'р'ц'іў в'інос'і/ зар'ідом скла'да'ють// йа памні'тайу/ йак т'рошк'і в'ід ва'гона в'ідне'с'ут і так зар'ідом у'с'іх/ або ў ро'ви ск'ідали// а наш ва'гон не" посл'ідниї/ і нам це вс'о в'і'дко// в'ік'інули і ли'шили/ не" за'копуваў н'іх'то// це н'іх'то не п'лакаў н'і за ким... це ўже та'ке...// при'везли нас ту'да/ ўже Мо'лотоўска'област'/ і нас з о'тих ва'гон'іў ду'шних... а тут л'уди сла'буйут/ ўже і ма'ма наш'і сла'ба / і Ан'на наш'і сла'ба і то... і з тих ва'гон'ів ду'шних пе'ре'гру'жайут нас на плат'форми ц'і-во/ в'ідк'риті/ а там ше сн'іг^x/ і та'ких го'лих ту'да/ у Ве'ре'ш'чаг'іно// ми при'їхали су'да/ то ше ши'рока ко-л'іа'була/ а ту'да ўже не" ідут ц'і ва'гони/ по'їзд уже не" іде/ а ікас дре'з'іна таї оц'і-во вуз'к'і плат'форми/ шо бе'з н'і'чого// так нас ту'да при'везли у ік'іс ба'рак/ і н'і'чо там ни'ма/ лиш дош'ками ст'іни ў'б:ит'і// да'ли нам йі'кус к'ім'нату/ ма'ма наш'і ле'жит/ уже ўс'о/ уже не" го'ворит уже н'і'чо// так ми пе'ре'ночу'вали/ рано ба'ба шос'ма'м'і йі'сти да'їе/ ма'ма ўже н'і'чо ни го'ворит// за'брали ма'му ў л'і'карн'у// а до'с'в'іта чу'йу/ ба'бка наш'і з то'го к'лунка/ шо до-л'іш'н'ичка кину'ла/ не" з'найу/ де ўна д'і'стала і'кихос йі'їец ци йі'їц'не" з'н'їу/ і с'мажит/ а хтос п'ід'ходит/ пи'тайі/ ко'му// а ба'бка ка'же": «та Ан'н'і/ дон'ц'і»// а та ка'же": «н'і/ ўж'не" т'реба йі'їец/ ун'їже ў'мерла...»//

А ось зразок мовлення наддністрянки Ганьки Чернеги із с. Дорогів Галицького району, 82 роки (запис 2003 року):

йа го'вору до с'вого тата: «тату/ ми їдемо там до то'го на'нашка/ там дуже фа'їн'і ду'л'і жоўт'і на'падали»// а тато ка'жут: «не" ід'іт!» п'ід'н'е'ли рем'ін' дого'ри: «д'іс'тане"те" і гру'шок не" буде"// п'ри'їде" в'ін з пол'і/ – п'іде"те"»// п'ішли ми бид'войі з б'ратом і ка'же"мо йі'і-му: «на'нашку/ ми хо'че"мо гру'шок»// то дуже" буў в'іте"р жоўтих гру'шок буў на'т'р'іс// а в'ін ка'же": «бе"р'іт»// йа ў дим'чину/ дого'ри/ наб'рала/ наб'рали-смо гру'шок при'ходимо до'дому/ а тато ка'жут: «так/ і не" д'іс'тали-сте" і гру'шкі майи'те"»/ а так буў би на'биў до'бре" і бисте" гру'шок не" мали».

Бойківський говір добре ілюструє Ганна Рибчак, 1934 року народження, із с. Сваричва Рожнятівського району:

б'жили-смо си'р'пами/ а то'було та'к'е дужи'е паш'не жи'єто// ми стр'ісали со'б'і то'то жи'є-то на ўйі'з'к'и// ўйі'зали-смо/ так да'леко-смо несли/ по дв'і ўйі'зки-смо брали// йід'ну п'ід'не-сим/ кла'дем/ ли'ш'ієм// тог'ди зноў несли-смо до'дому// то три к'ілометри'було/ так/ було зо три к'ілометри// при'не"сим до'дому/ ўже к'иним ў остр'оўку/ а ўже с'і к'ішим/ шчо йе ца'ла остр'оўка// а по'тому-смо скла'дали ў ко'пйі'к'и / та'к'і ко'пйі'к'и'були// по'тому-смо шли моло-т'ити// моло'тили на ком'байн// там с'і йід'на б'ж'інка п'ідоп'хала/ то шч'іс'т'і/ шчо йі ни'е ў'хопи-ло ца'лу// роз'ібрало'було'чисто/ ли'шила'с'і та'ка'чисто// та і то'кожде" за'ч'і'єло йі'окати// ўс'о с'і по'напуд'ж'ієло/ і брига'дир/ і ўс'о// так-смо ўсе ў'тому кол'госп'і б'і'їдили/ ни'е то/ шчо ти'пер// ли'єни-смо брали/ ко'лопн'і-смо мо'чили ў во'д'і/ за то л'у'дні тип'ї'ноги бол'і'єт// хо-

ди́ли к'и́гати ў хо́лон:у во́ду// ле́н су́шили ў пе́ччи/ на ти́рлиц'о́х / та́к'і ти́рлиц'і́ бу́ли// те́рли-смо на ти́рлиц'о́х/ то́гди зда́вали//

Катерина Фучило, с. Тилява Короснянського повіту, 74 роки, запис 1995 року, здійснений Стефанією Панцьо³, репрезентує лемківський говір:

не́и го́дна-м йу́ж то́б'і/ д'і́вон'ко/ док'ла́дн'і опо́в'істи ў́шитко/ бо то́то бу́ло да́ўно — пйа́т'дес'а́т л'і́т пе́решло/ йа́к нас розме́тали// йа́ ме́джи л'у́дми се́ўс(к)и́ми не́и ро́била и́ишчы бес'і́дуйу по-на́шому// а́дже́ так/ ті́ўки ро́ки пе́решли и́ с'а за́быва́т//

бу́лы г нас ве́чурки// х'то́ўчас се́ло Ти́л'ова́ бу́ло барз ве́лике/ ма́ло сто в'і́с'ім'дес'а́т л'у́мер'і́ў/ бу́ло по́д'і́ле́но на пйа́т ча́сти// ка́жда част' ма́ла с'во́йі с'ха́цкы// д'і́ўчата хо́дили ле́м ў йе́дн'ойі ча́сти/ а па́р'і́бки мо́гли хо́дити по ў́шы́ткы/ смо́т'р'і́ли за д'і́ўча́тами//

д'і́ўчата бра́ли ку́дел'і́ и пр'а́ли// т'ре́ба бу́ло до́бр'і́ пр'а́сти/ же́би до́ма не́и сва́рили// а па́р'і́бки ле́м с'а при́зе́н'рали до́ д'і́ўча́т/ за́ри́вали да́котру// на ве́чурки хо́дили ц'і́лий п'і́ст// а па́к оста́тн'і́ раз ро́били ла́мани́к// ла́мали ку́дел'і́// скла́дали с'а/ да́што спи́рно́шали з до́му и́ с'а го́сти́ли// х'то́ хл'і́ба́ўча да́йа́ке/ че́сток// ў́шы́л'а́кого не́и бу́ло та́к// але́и то́то бу́ло ве́ли́ке// йа́ би по́в'і́ла та́к/ же́ бу́ло ве́село/ хо́цк'і́ и т'ре́ба бу́ло с'а на́ро́бити//

Зазначимо, що лемки, на жаль, не проживають компактно, бо свого часу, як про це вже йшлося, їх повиселяли з рідних, обжитих віками осель і розпорошили по всій Польщі та західних областях України. У зв'язку з цим лемківські говірки в Україні поступово асимілюються іншими українськими говорами та українською літературною мовою, а в Польщі, звичайно, — польською. Ось як про це говорить сама Катерина Фучило:

«за́быва́т с'а йу́ж на́ша бе́с'і́да// ми со́йі жы́йеме т'і́ўко зо ста́рим/ то и́ишчы бес'і́дуйе́ме по-на́шому// бы́ли г нас р'і́жни при́пов'і́дки// да́што со́йі при́по́мина́м/ а да́коли м'і́ при́де на́ мисл' чи́ с'а та́к виг'ва́рит: «на́йі́ с'а не́и при́чка́же»// «ка́жді́ ма́йе с'во́йе до́ себе́»// «шо́-м да́ла на́ гн'і́ў/ то́то и́ на пе́ре"про́шин'а»// «йа́к го́ кийо́м/ та́к го па́лицо́м»⁴.

Наведемо ще один невеликий текст живого мовлення лемкині, записаний у листопаді 2010 року. Говорить Дарія Совтисік із села Глибока Коломийського району, яка народилася вже на Прикарпатті 1949 року, але говірку засвоїла від своїх батьків і передає її своїй дочці Надії.

ца́ле се́ло ра́дит по-ле́м'кі́ўску// то́ тил'ко́ д'і́ти йу́ш не́хт'а́т/ во́ни с'а де́а́котре сти́да́й-йу́т/ де́а́котре/ розу́м'і́єте" ну́ не́хт'а́т/ не́хт'а́т/ бо́ с'а сти́да́йу́т/ та́к с'а м'і́ зда́йе/ же́ во́ни с'а сти́да́йу́т// до́чка те́ж ра́дит по-ле́м'кі́ўску/ те́ж ра́дит/ но́ те́ж ма́ло/ бо́ йа́к во́на ро́дил'а́с'а́ ту/ та́ка не́ве́л'ничка́ би́ла/ то́ йа́к чо́лов'і́ка мо́го пле́м'і́н:и́ки при́йі́жд'жа́ли/ а во́ни жийу́т йе́дне у́ Фран'кі́ўс'ку/ йе́дне ў́ Кол'о́мийі/ йе́дне ў́ Бука́ч'і́ўц'а́х/ жи́ли/ бо́ в'і́н ма́ў с'і́м бра́т'і́ў/ то́ йа́к ти́ д'і́ти при́йі́жд'жа́ли йу́ш ту́ до́ нас/ то́ ра́дил'и́ по-укра́йі́н'ску/ розу́м'і́єте" по-укра́йі́н'ску ра́дил'и́/ і́ во́на та́к с'а за́охо́тил'а́ тим і́ барз йі́й с'а то́ подо́бал'о/ во́на і́на́кшо́йі мо́ви не́и розу́м'і́ла́ і́но́ ле́м'кі́ўску/ бо́ жи́ли д'і́до і́ ба́ба і́ во́ни ў́шитко́ ра́дил'и́ по-ле́м'кі́ўску/ і́ во́на та́к с'а на́ўчи́ла́ а́ поте́м п'і́шл'а́ до́ шко́ли і́ то́ барз с'а йі́й то́то зда́ло/ бо́ йу́ж ў́м'і́ла ра́дити по-укра́йі́н'ску/ а́ то́ти д'і́ти/ ко́тр'і́ не́ сли́шал'и́ укра́йі́н'с'кої́ мо́ви/ то́ тим би́ло́ барз т'а́шко ў́ шко́лі́ ў́ пе́ршому́ класі́// то́ти д'і́ти пі́ў ро́ку мо́ўча́ли/ ни́ч не́и ра́дил'и́ до́ д'і́т'і́ў а́н'і́ до́ учи́тел'ки́// учи́тел'ка́ ча́сом по́в'і́да́т: «Чо́го ти́ Васи́лку́ не́ бу́в у́ шко́лі?» а́ бо́ ме́не" бр'і́х бо́л'і́ў// а́ бр'і́х — то́ йе́" по-укра́йі́н'ску жи́в'і́т/ а учи́тел'ка́ зв'і́ду́е с'а у́ мо́йі́ Ми́рос'і́ (ста́ршо́йі до́чки — М. Л.)/ шо́ то́ та́ке бр'і́х// по́т'е́м в'і́н не́йа́к не́хті́ў хо́дити до́ шко́ли/ бо́ т'а́шко му́ би́ло́ зо́ то́у мо́во́у...

Ознайомлення з текстами переконує, що вони різняться між собою насамперед фонетично, бо кожний із них має щось притаманне лише йому. Спробуємо визначити основні риси кожного говору.

³ Див.: Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок.— Тернопіль, 1997.— Ч. 1.— С. 52.

⁴ Там же.

Отже, головною рисою гуцульських говірок Верховинського та частини Косівського районів є пом'якшена вимова передньоязикових [д], [т], [н] перед голосними [е] та [и] ⁵. Жителя Гуцульщини можна впізнати передусім за цією ознакою. Саме ці три приголосні (крім шиплячих) найважче піддавалися ствердінню, подібну пом'якшену вимову цих трьох приголосних перед звуками [і] та [е] з прайндоевропейського *ē* спостерігаємо в чеській мові. Гуцули кажуть: *т'е^uл'а*, *т'ета*, *кожд'иї*, *д'ен'*, *д'иво*, *ви^uход'ит*, *го^uд'ина*, *поло^uн'ина*, *н'ен'а* 'матуся', *Н'и^uкола* тощо. Наявність у гуцульському говорі напівм'яких [д'], [т'], [н'] спростовує, очевидно, твердження С. Смаль-Стоцького про те, що приголосні в праслов'янській мові були завжди твердими навіть перед [е], [і], а пом'якшення їх у слов'янських діалектах (російському, польському, білоруському та ін.) розпочалося в пізню добу праслов'янської мови, не зачепивши праукраїнської мови ⁶.

Цю його тезу заперечують і шиплячі, які в гуцульському говорі зберегли м'якість, причому незалежно від позиції в слові, і це є також яскравою ознакою гуцульських говірок. Верховинці вимовляють: *ч'етве^uро*, *ч'о^uго*, *ч'ут'и^u*, *ноч'у^uва-ла*, *гор'бу^uч'ок*, *г'іточ'ки*, *ш'е* 'ще', *ли^uш'ит'и^u* 'залишати', *пи^uш'о^uу*, *ш'е^uнка*, *ле^uж'е^uу*, 'лежав', *ж'е^uл'*, *ж'е^uба* та ін., а ще кажуть: *йи^u буд'е^uмо ш'ч'иста^u нит'и^u за ш'ч'иск'и/то н'е^u буд'е^u ш'ч'иск'и/бо голо^uва буд'е^u бол'іт'и^u* ⁷.

Збережено тут і м'який [р'] у кінці слів та складів: *цєр'ква* (або *цєр'кова*), *ц'винтар'*, *вер'хом*, *гир'киї*, *н'ехар'* 'нечисть', *кухар'*, *ви^uч'і^uр'*.

Ще одна дуже важлива гуцульська риса — вимова після губних та інших твердих приголосних голосного [и] на місці етимологічного [о] в новозакритих складах: *ви^uд* 'від', *пи^uн* 'піп', *над'ви^uр ви^uк'но*, *пи^uш'ла*, *пи^uд* ('горище' або прийменник *під*), *пи^uз'нат'и^u*, *наї^uбу^uрше^u* 'найбільше', *Ру^uз'дво*, *маїст'ру^uї* 'майстрів', *гир'киї*, *д'и^uж'дат'и^u* 'діждати(ся)' тощо.

Лише на Косівщині та Верховинщині (що стосується Івано-Франківської області) можна зустріти форми, в яких замість [а], що виступає після [ј] в українських літературних формах, уживається [е] або його варіанти: *йе^uг* 'як', *йе^uг'раз* 'якраз', *йе^uма*, *сто^uйе^uт'и^u*, *йе^uблуко*, *йи^uб'лінка* 'яблунька', *йе^uш'ерка* 'ящірка', *ні^uйе^uка* 'ніяка', *йе^uрка*, *йе^uч'м'ін'* тощо.

До специфічних рис гуцульського говору слід віднести й послідовне вживання етимологічного [и] (тобто праслов'янського [і]) на початку слова, наприклад: *И^uванч'ік*, *И^uг'нат*, *издри^uмаїси*, *изби^uрала*, *измудру^uваї*, *иска^uзала*, *из'шиїу*, *и^uг'ла*, *и^uд'у*, *иш'ла*, *инч'иї* 'інший', *инд'ик* та ін. Часто [и] може вживатися як евфонічна вставка (*издри^uмаїси*, *изби^uрала*, *измудру^uваї*, *иска^uзала*, *из'шиїу* тощо).

Важливою ознакою гуцульських говірок є постфікс *-си* в дієсловах: *см'і^uйе-си*, *т'и^u си* н'е^u *пи^uтаї*, *н'е^u з'н'іваїси*. В інших прикарпатських говорах уживається переважно *-сі*, а в лемківському і частково в бойківському — *-ся*.

⁵ Цю вимову позначаємо крапкою справа вгорі біля літери.

⁶ Смаль-Стоцький С. Питання про східнослов'янську мову // Окрема відбитка.— Л., 1937.— С. 6.

⁷ Цю важливу фонетичну рису, як і цілу низку інших, у мовленні гуцулів добре підмітив митрополит Андрей Шептицький, який, ще будучи єпископом Станіславським, у 1900 р. написав листа «До моїх любих гуцулів» «чистим» гуцульським діалектом. Там він послідовно передає на письмі м'які шиплячі приголосні: *чюжсий*, *ше*, *шінувати*, *чюловік*, *мече*, *коршья*, *зачьинати*, *често* і под. (див.: До моїх любих гуцулів // Твори слуги Божого митрополита Андрея Шептицького. Пастирські листи.— Репринт. вид.— Л., 1994.— Т. 1.— С. 78–107. Детальніше про це див.: Лесюк М. Митрополит Андрей Шептицький — знавець гуцульського діалекту // Вісник Прикарпатського університету. Філологія.— Івано-Франківськ, 2008.— Вип. 19–20.— С. 104–109).

Говірки бойківських сіл також неоднорідні. Так, у с. Сваричів, звідки наведено текст, часто на місці праслов'янської фонemi /e/ вживається звук [i], причому не тільки в ненаголошеній позиції, як в інших говорах, а навіть під наголосом: *стр'ісали, памн'ітати*, *м'іс'іц'*, *дес'ім'*, *вйізати, вйіз'ки*, *ш'ч'іст'і*, *й'д'іс'ік'і годин'і* (о десятій годині). У деяких випадках, на відміну від інших західних говорів, звук [i] може вживатися під наголосом і на місці літературного [a] (праїндоевропейське довге *ē*) після шиплячих: *йід'ну п'ід'несим / кла'дем / ли'ш'ійем // тог'ди зноу* (одну [в'язку] піднесемо, кладемо, лишаємо, тоді знову).

У цій говірці на місці очікуваних сполучень *зи, ки, хи* уживаються *гі, кі, хі*: *ма'лен'к'ій, т'их'ій, к'ін'іло, к'ішилис'і* тощо, хоча таке саме вживання є нормою і для покутського та наддністрянського говорів. Тут уживається оригінальна частка — *гі* (літературне *гей*): *та'ка с'тала г'і дурна*.

До особливостей говірки можна віднести вживання голосного *и*, причому навіть у наголошеній позиції замість *е*: *три к'іло'митри, тир'лиц'і, на тир'лиц'ох док'уминт, під'несим, али, киним*; замість літературного *а* (*зна'н'у, жи'т'у* (Н. в.), *ко'н'у, ца'р'у, к'ін'у* (Р. в.), *ду'ш'у, ме'ж'у* (Н. в.), *понапуд'ж'ило* 'налякало'.

До явищ суто сваричівської говірки належить асиміляція *о-у* в указівному редуплікованому займеннику жіночого роду (знахідний відмінок) *тут*□— 'ту' (*п'іди та і склич т'уту-во Кор'неличку*). Іменник *вогонь* тут має форму *й'гень*, у дієслові *хотіти* випадає голосний *о* (*х'т'іла*).

У галузі граматики іменники середнього роду типу *знання, життя* (колишніх *ю-основ*) в орудному відмінку за аналогією до іменників твердого варіанта (*б-основ*) приймають закінчення *-ом* (*жи'т'ом, зна'н'ом*); впливом польської мови можна пояснити закінчення *-ох* у місцевому відмінку множини іменників м'якої групи першої відміни: на *тир'лиц'ох, по'лиц'ох, газ'дин'ох*. Дуже поширеною в мовленні сваричів'ян є уточнювальна частка *-во*, яка вживається переважно з прислівниками, інколи із займенниками: *т'уту-во* 'ту', *т'утка-во, отак-во, в'тото-во, таке-во, т'уперка-во* ⁸.

У наддністрянських говірках немає таких яскравих особливостей, як у гуцульських, але деякі звертають на себе увагу. Наприклад, тут після твердого губного чітко вимовляється [j], після якого [i], незалежно від походження, переходить в [и]: *п'йир'і, м'йира, подв'йир'і, пов'йитрі*. Так само [j] передє голосному [и] і в інших позиціях: *йин'чий, йин'дик, до'йити* (корову). Уживається *и* і після *г* (*гир'шиї, гир'киї*).

Наддністрянський говір має багато спільних рис із покутським. Про войнилівську говірку, наприклад, докладніше можна ознайомитися в статті Т. Лужного ⁹, покутський говір досить детально описано в монографії «Мовний світ сучасного галицького села» ¹⁰.

З об'єктивних причин найбільше потерпів від впливів інших говорів та української літературної мови лемківський діалект. Тут, зокрема, яскраво видно стягнення голосних після випадіння інтервокального [j] у дієслівних формах третьої особи однини: *ся заб'иват, по'в'ідат* тощо; дуже поширеним явищем є ствердіння [л] (очевидно, під впливом польської мови), уживання голосного *у* замість *і* в закритому складі (*ве'чурки*) і навпаки — *і* замість літературного *у*

⁸ Докладніше про цю говірку див.: *Лесюк М., Ткач Н.* Фонетичні та граматичні риси говірки с. Сваричів на Івано-Франківщині // *Етнос і культура*.— 2008.— № 4–5.— С. 100–105.

⁹ *Лужний Т.* Сучасне мовлення мешканців смт Войнилів на Івано-Франківщині : Фонетичний склад // Там же.— С. 110–119.

¹⁰ *Лесюк М.* Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району).— Івано-Франківськ, 2008.— 328 с.

(етимологічного **о**) в слові *па'рібки*, опускання губного [б] у зворотному займеннику — *сої* (або *сой*) зам. *собі*; закінчення **-ом** в орудному відмінку в іменниках 1-ої відміни — з *мамом*, *ху'добом*, *пал'ицом*, прийменник **г** зам. літературного **в** (*былы з нас ве'чурки*) та ін. Особливим є і наголошування слів. Очевидно, під впливом польської мови тут наголос падає переважно на передостанній склад. У лексичному складі є чимало полонізмів (*юж*, *барз*, *у'шытых*, *у'шыл'а'кого*).

Як зазначалося, західноукраїнські говори мають цілу низку спільних ознак, які їх об'єднують. Це, зокрема, збереження фонем */e/* в різних звукових виявах (*[e^u]*, *[i^e]*), а в ненаголошеній позиції навіть *[i]*) на місці праслов'янської фонем */ě/*, що походить з довгої праїндоевропейської */ē/* після шиплячих та м'яких приголосних (у гуцульських говірках і після *[j]*), а також на місці праслов'янської носової */e̯/*. Ідеться про форми типу: *кри'ч'е"ти*, *ле"ж'е"ти*, *прош'ч'е"ти*, *стр'іл'е"ти*, *б'іл'е"виї*, *у'т'е"ти*, *запоу'н'е"ти*, *м'ін'е"ти*, *моло'д'е"к* 'молодик', *з'р'е"ди*, *у'с'е"кі*, *ч'е"с*, *ж'е"л'*, *ж'е"ба*, *ш'е"нка*, *пиро'ж'у"та* 'пирожата, пиріжки', *по'р'е"док*, *з'е"т'*, *пйе"т'*, *м'н'е"со*, *дес'ім'*, *м'іс'іц'* і под., а також гуцульські форми типу *сто'йе"т'і"* 'стояти', *йе"б'лінка* 'яблунька', *йе'г'н'е"*, *йе"ма*, *йе"зик*, *п'йе"н'ій* та ін. До речі, у західноукраїнських говорах майже немає винятків щодо наведеної вимови. Вони можуть стосуватися хіба що запозичених слів (типу *лямпа*, *кляса*), деяких відвігукових утворень (*н'аўкати* < *няв*, *л'апати* < *ляп*) тощо.

В усіх наукових працях із цього питання ідеться про перезвук (переголос) *[a] > [e]*. Так, А. Залеський зазначав, що першим, хто звернув увагу на слова типу *жель*, *чес*, *счесьє* тощо, був І. Вагилевич, потім Я. Головацький. До речі, як згадував пізніше Я. Головацький, І. Вагилевич навіть пропонував упровадити такі форми у мову літератури. Це й не дивно, адже він усюди чув змалку такі форми, спостерігав за мовленням людей, що його оточували, які в основному і вживали саме такі форми. Однак на той час у мовлення галичан уже широко проникали форми з голосним **а** (**я**). В «Енеїді» І. Котляревського, у творах Квітки-Основ'яненка, а пізніше і в «Кобзарі» Т. Шевченка форм із голосним **е** в таких позиціях не було, тому місцеві форми з голосним **е** поступово заступаються формами з голосним **а** (**я**).

О. Потебня відзначав, що «у галицькому говорі **я** після приголосної змінюється в **е** незалежно від свого походження (тобто **я** основне і **я** з < **а**), ні від наголосу, ні від наступного складу...»¹¹. Досліджували це питання також О. Курило, Є. Тимченко, Б. Кобилянський та ін., але найґрунтовніше й найглибше — А. Залеський¹².

Як відзначав Ю. Шевельов, «у багатьох українських говорах голосний **а** після м'яких (пом'якшених) приголосних зазнав переголосу, перетворившись на **е** (який у певних позиціях подекуди пересунувся далі вгору, в напрямку до **і**). Як з географічного, так і з лінгвістичного погляду ситуація не є простою»¹³. До речі, і А. Залеський, і Ю. Шевельов (та й інші дослідники) розширюють ареал уживання *[e]* та його варіантів на місці (літературного!) *[a]* різного походження. Так, Ю. Шевельов, крім прикладів із говірок ареалу «від Буковини до Сяну» наводить випадки «переголосу» *[a] → [e]* зі Східного та Середнього Полісся і навіть із слобожанського говору (Старобільськ Луганської області), вважаючи, однак, що це

¹¹ Цит. за: Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови.— К., 1973.— С. 88.

¹² Залеський А. М. Континуанти праслов'янських **е** та **а** (після м'яких приголосних) у говорах української мови // Мовознавство.— 1970.— № 3.— С. 39–50.

¹³ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови.— Х., 2002.— С. 689.

привнесені форми переселенцями з тих регіонів, де зазначені форми були узвичаєні¹⁴. Ці факти підтверджує і К. Глуховцева¹⁵.

Наявність звуків [e], [e^н] чи [и^е] на значній території України замість літературного [a] підтверджує також Атлас української мови¹⁶.

Ситуація справді непроста, бо треба пояснити й аргументувати двоякий результат зміни етимологічного голосного після шиплячих, j та інших м'яких приголосних. І вся річ у тім, про який саме етимологічний голосний ідеться. Як уже зазначалося, дослідники ведуть мову про збереження чи зміну етимологічного **a**. Тобто в літературній мові нібито закономірним є етимологічний **a**, а в говорах його континуантом у різних своїх виявах виступає фонема /e/. Однак учені мають на увазі праслов'янську фонему /a/, яка вже є новою, вторинною. Ідеться про **a**, що утворилося на місці праслов'янського **ě** (□), який виник з праїндоевропейського довгого **ē**. Цей □ як установив А. Мейє, після шиплячих та j змінився на **a**¹⁷. Учений орієнтувався, звичайно, на старослов'янські пам'ятки, а в старослов'янській мові справді довге праїндоевропейське **ē**, перейшовши в □ після м'яких приголосних (шиплячих та j) змінилося на **a**. Для підтвердження цього в літературі наводяться приклади типу *sluchēti > *слъш□□□ > слышати, *legēti > *лєж□□ти > лежати, *bēgēti > *б□ж□□ти > бжати, *krikēti > *крич□□ти > кричати тощо, у яких задньоязиковий за першою палаталізацією перед голосним переднього ряду змінився на шиплячий, довге **ē** перейшло в **ě** (□), але □чомусь (?) не міг уживатися після м'якого шиплячого і тому змінився на **a**. Це була перша і найдавніша зміна □ яка відбулася ще в спільнослов'янський період, і причину такої його поведінки знайти важко.

Ять часто вимовлявся як дифтонг, тому й пізніше дуже по-різному поводив себе в різних слов'янських мовах. Так, в українській мові він дав рефлекс **i**, що не змінюється, у російській, білоруській, словенській, словацькій — **e**, у польській перед твердими передньоязиковими — **a**, перед пом'якшеними та губними **e** має різні континуанти в різних фонетичних позиціях у чеській та лужицьких мовах, під наголосом перед твердим приголосним виступає як **a** у болгарській мові (в інших випадках — **e**) тощо. Фактично в кожній із західних та південних слов'янських мов **ě** (□) має по два або й більше континуантів. Отже, треба визнати, що ця складна фонема ще в праслов'янській мові зазнала дивергенції — в одних випадках (чи в ареалах) реалізовувалася в звукові [a], а в інших збереглася у своєму первісному вигляді — як [e]. А. Мейє, до речі, зазначав, що після пом'якшених приголосних це **a** нібито знову перейшло в **e**, що вчений ілюстрував прикладами з різних слов'янських мов¹⁸.

На нашу думку, логічніше було б визнати, що після м'яких і пом'якшених приголосних **ě** (□) перейшов в **a** не в усіх діалектах праслов'янської мови, як пізніше він дав різні рефлекси в різних мовах або навіть в одній. Тому є всі підстави вважати, що в західноукраїнських говорах, а частково і в поліських після м'яких приголосних фонема /e/ в різних своїх звукових виявах є закономірним континуантом довгого **ē** і праслов'янського □, який вимовлявся по-різному в різних діалектах праслов'янської мови. Треба визнати також, що поряд із суфіксом **ē** у

¹⁴ Там же.— С. 690–691, 698.

¹⁵ Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок.— Луганськ, 2005.— С. 218.

¹⁶ Карти №№ 35, 44, 76, 113 та ін. Див.: Атлас української мови : Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття та суміжні землі.— К., 1988.— Т. 2.

¹⁷ Мейє А. Общеславянский язык.— М., 1951.— С. 39.

¹⁸ Там же.— С. 40.

наведених вище та в деяких інших праіндоєвропейських дієсловах був ще й **jē** (а можливо, тільки **jē?**), що можна підтвердити цілою низкою прикладів. Так, наприклад, у словах *процати*, *(у)гоцати*, *(у)міцати*, *тріцати*, *верещати*, *(в)трацати*, *саджати*, *(на)їжджати*, *(по)ражати*, *(у)стиджати*, у старослов'янських *страждати*, *(по)біждати* тощо не міг з'явитися шиплячий, якби там не було **j**. Отже, у праіндоєвропейській мові вони повинні були мати, очевидно, такі форми: **prostjēti*, **(u)gostjēti*, **(u)mēstjēti*, **trēskjēti*, **werskjēti*, **(u)tratjēti*, **porazjēti*, **sadjēti*, **(na)jēzdjēti*, **(u)stūdijēti*, **stradjēti*, **(po)bēdjēti* і т. ін., де тільки під впливом **j** приголосний або група приголосних змінилися на відповідний шиплячий чи групу шиплячих. Можливо, що після задньоязикових виступав тільки суфікс **-ē-** (без **j**), але видається мало ймовірним, щоб була аж настільки детальна диференціація у виборі суфіксів. Тут важко дати однозначну відповідь, оскільки задньоязиковий приголосний змінювався на шиплячий як під впливом голосного переднього ряду, так і під впливом **j**.

Цей суфікс не був єдиним при творенні інфінітивів. Як у сучасній українській мові (чи інших слов'янських), так і в праіндоєвропейській є цілий набір суфіксів основи інфінітива. Дієслова за своєю структурою поділялися на класи і мали різну граматичну та категоріальну семантику. Збереглися давні (праіндоєвропейські) чергування голосних, наприклад, у дієсловах руху (*гонити* — *ганяти*, *летіти* — *літати*, *нести* — *носити*, *вести* — *водити*, *ходити* — *ходжати* тощо), у видових парах дієслів (*ударити* — *ударяти*, *стулити* — *стуляти*, *стрілити* — *стріляти*, *примірити* — *приміряти* тощо). Різну морфологічну будову мають міжмовні дієслівні омоніми, наприклад українсько-російські: *слухати* — *слушать*, *стукати* — *стучать*, *пускати* — *пушчат* тощо.

Іменникові основи, як відомо, мали шість типів суфіксів-основ, можливо, був ще й сьомий (або варіант суфікса **ja**) — **ja**, який дав у старослов'янських іменниках типу *поустыни*, *рабыни* закінчення **и**; можливо, саме він був в іменниках типу *земля*, *душа* (<*zemjæ, *douchjæ), у родовому відмінку іменників **jo**-основ, і тоді можна пояснити закінчення [e^u] чи [и^e] в цих іменниках у західноукраїнських говорах, пор. на Покутті: наз. відм. *зе^uм'л'е^u*, *ду^uш'е^u*, род. відм. *ко^uн'и^e*, *к'ін'ц'и^e*, *Васи^uл'и^e*, *доброго жи^uт'и* і под.¹⁹

Як уже зазначалося, у старослов'янських пам'ятках звук [ě] після **j** і шиплячих послідовно змінився на [a]. Східнослов'янські літературні мови (українська, російська, білоруська), які формувалися під великим впливом літературної старослов'янської, ввібрали в себе саме такі форми, тобто форми типу *лежати*, *кричати*, *слышати*, *бѣжати*. Але, як видається, це явище не охопило весь слов'янський мовний ареал, що підтверджується наявністю п. *słyszeć*, ч. *slyšeti*, *slyšení* 'аудієнція', п. *krzyczec*, ч. *křičeti*, західноукр. *кпи^uч'е^uми*, п. *ležeć*, ч. *ležeti*, *ležení* 'табір', ст.-сл. *ležeti*, (сучасне слц. — *ležat*'), влуж. *ležeń*, словін. *liežeń*²⁰, західноукр. *ле^uже^uми* тощо; пор. з іншими індоєвропейськими мовами, які зберігають у цій позиції **e**: двн. *ligen*, нім. *liegen*, дірл. *lige* 'постіль, могила'²¹, а також: п. *dyszeć*, *wrzeszczeć* 'верещати' (західноукр. *ве^uре^uшч'е^uми*), *bieżeć*, ч. *běžeti* 'бігти', *běžecký* 'біговий', влуж. *běžec*, словін. *bježec*, західноукр. *ли^uш'е^uми* — п. *liszeć*, словін. *lžec*, болг. діал. *лишѣ^uми* 'мені не вистачає'²² тощо. Той факт, що праіндоєвропейське **ē** принципово не змінилося (можливо, лише кількісно),

¹⁹ Лесюк М. Зазнач. праця.— С. 64.

²⁰ Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О. Н. Трубачева.— М., 1987.— Вып. 14.— С. 161–165.

²¹ Там же.— С. 164.

²² Там же.— 1998.— Вып. 15.— С. 154–155.

знову підтверджують приклади з інших індоєвропейських мов: лит. *dūsėti*²³ ‘дихати’, ст.-сл. *дышати*, прус. *begeiti*²⁴ ‘бігти’, ст.-сл. *бѣжати*.

Таким чином, рефлекс давнього (праіндоєвропейського) *ē*, що перейшов у праслов'янській мові у *ǣ* не був єдиним і однаковим для всіх слов'янських діалектів, що підтверджує й «Общеславянский лингвистический атлас»²⁵. У старослов'янській мові, яка успадкувала найбільше рис із давньоболгарської, стабілізувався континуант *a* (оскільки в болгарській мові *ǣ* в основному вимовляється як *a*). В інших мовах, як зазначалося, може бути *a*, а може бути й *e* в різних виявах. Отже, уживання звука [e] чи його варіантів [e^h], [e^l], [i] тощо після м'яких і пом'якшених приголосних у західних говорах української мови має під собою історичну основу.

Звичайно, такі міркування не збігаються з думками багатьох дослідників, які традиційно розглядають звуки [e], [e^h], [e^l], [i] після м'яких і пом'якшених приголосних у південно-західному наріччі української мови як континуанти праслов'янських [*a] та [*ǣ]. Тут важко не погодитися, наприклад, із А. Залеським, який на широкому матеріалі, з глибоким аналізом і глибокою аргументацією, посиленнями на праці відомих мовознавців доводить, що, наприклад, *е*, деназалізувавшись, перейшло спочатку в *д*, потім в *а* і аж тоді знову в зазначених говорах повернулося до [e] чи його фонетичних варіантів, тобто **ǣ* > *ǣ̃* > *a* > *e*. Аналогічно, як стверджується, відбувся перезвук *a* > *e* (наголошуємо — *a*, що виникло на місці *ē* чи *jē*). Однак уявити такий складний шлях перетворення етимологічних фонем також важко. Легше було припустити, що *ǣ* у західних говорах української мови просто деназалізувалося, втратило носовий призвук, як це сталося, наприклад, у кінці слів та перед історично м'яким приголосним у чеській мові, пор.: *deset*, *kněz*, *ještěň* (на Гуцульщині — *ě̃č'ím'in*), слн. *grez* ‘грязь’, серб., хорв. ред. ‘ряд’, чедо ‘чадо’ (ст.-сл. *чaдо*), болг. *теле*, *име*, *памет* ‘теля, ім'я, пам'ять’ і т. д. Не виключено, що й польське *ę* могло вплинути на західні українські говори і підтримати тут деназалізоване *e*.

Автори передмови (Л. Калнинь та А. Басара) до Загальнослов'янського лінгвістичного атласу (вип. 2а), присвяченого рефлексам *ǣ* у слов'янських мовах, теж дотримуються усталеної думки, що тут «початковим рефлексом **ǣ* прийнято вважати *a*». Що ж до версії, згідно з якою в західноукраїнських говорах носове *ǣ* безпосередньо переходить в *e*, то вона, на думку цих авторів, потребує додаткового обґрунтування²⁶. Таку ж думку висловлює Ф. Філін: «Неможливо довести, що північноукраїнське [e] виникло не із [ʼa] після м'якого приголосного, а безпосередньо з [ǣ]»²⁷. Але ж такий безпосередній перехід *ǣ* > *e* відбувся в інших слов'янських мовах. Наприклад, західноукраїнська форма *з'е̃m* чи *з'uẽm* у цілій низці слов'янських мов також вимовляється з голосним *e*, див. ч. *zet*, слн. *zet*, серб. і хорв. *zet*, мак. *zet*²⁸. Такі ж дані підтверджує «Общеславянский лингвистический атлас»²⁹, причому це стосується не лише слова *зять*, а й багатьох інших слів.

²³ Етимологічний словник української мови.— К., 1985.— Т. 2.— С. 80.

²⁴ Там же.— Т. 1.— С. 192.

²⁵ Общеславянский лингвистический атлас : Серия фонетико-грамматическая. Рефлексы **ǣ* / Под общ. ред. В. В. Иванова.— Белград, 1988.— Вып. 1.— 164 с.

²⁶ Див.: Общеславянский лингвистический атлас : Серия фонетико-грамматическая. Рефлексы **ǣ* / Гл. ред. В. В. Иванов.— М., 1990.— Вып. 2а.— С. 7.

²⁷ Філін Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков.— Ленинград, 1972.— С. 204.

²⁸ Гак В. Г., Донадзе Н. З. Названия зять по материалам Лингвистического атласа Европы // Вопр. языкознания.— 1998.— № 4.— С. 144.

²⁹ Общеславянский лингвистический атлас.— Вып. 2а.— Карта 18.— С. 66.

У прикарпатських говорах зазначена риса повсюдно і послідовно представлена в мовленні сільських мешканців, і в осяжному майбутньому не видно жодних передумов для її занепаду. Інша річ — мовлення інтелігенції або, вужче, — мовців з певною освітою, пов'язаних із працею в освітньо-культурних, державних чи громадських установах, організаціях. Ця категорія мовців намагається уникати висловів типу *крич'єти*, *леж'єти*, *прошч'єти*, *стр'іл'єти*, *б'іл'єви* *у'т'єти*, *м'ін'єти*, *у'с'єкі*, *ч'єс*, *ж'єл*, *ж'єба*, *по'р'єдок*, *зач'єти*, *з'єт*, *т'єшко* тощо, уживаючи замість них форми *кричати*, *лежати*, *стріляти*, *білявий*, *жаба*, *порядок*, *час*, *зять* і т. д.

Л. Калнинь, обстежуючи говірку села Грабівці Калуського району на Івано-Франківщині, помітила в мешканців села паралельне вживання форм з перезвуком **а** — **е**. Вона вважає, що «при синхронному аналізі діалектного матеріалу не завжди вдається розчленувати явища питомі і привнесені з літературної мови. Наприклад, ...випадок вимови **а** після м'яких приголосних однаковою мірою можна кваліфікувати і як вияв характерної для говору непослідовності у зміні **а** > **е**, з одного боку, і як результат впливу літературної мови, — з другого»³⁰. На наше переконання, не підлягає сумніву, що це — вплив літературної мови. У гуцульських, покутських, наддністрянських говірках після м'яких приголосних послідовно, наголошуємо ще раз, уживаються тільки форми з [e] та його варіантами, а форми з [a] — це з погляду говірки — гіперизми. Автор пам'ятає зі шкільних років, як учителі виправляли в дітей подібну вимову. Наприклад, на запитання вчительки «Чому ти, Петрусю, не надів галстука?» Петрусь відповів: «Він у мене *пом'н'ацканий*» (замість місцевого *пом'н'у'цканий* 'зім'ятий'). Проте, що вимова **а** після м'яких та пом'якшених приголосних — це привнесені форми з літературної мови, свідчать давні публікації. Так, у «Зорі Галицькій» — першій українській газеті в Галичині, що почала виходити під кінець першої половини XIX ст., форми з голосним **е** можна було зустріти досить часто, особливо в листах дописувачів, хоч редактори паралельно вживали вже й форми з **а**. Важливим і надійним свідченням на користь **е** після м'яких приголосних у західноукраїнських говорах служать твори видатного діяча гуцульської культури, етнографа й письменника П. Шекерика-Дониківа «Дідо Иванчік» та «Рік у віруваннях гуцулів», у яких подана автентична, не «зіпсована» ще узусом гуцульська (жаб'ївська) говірка, а також твори інших українських галицьких письменників, особливо в мові персонажів їхніх творів.

Зазначимо, проте, що в лемківському та частково в бойківському говорах у таких фонетичних умовах вимовляється **'а**, як і в літературній мові. Наприклад, загальноновживане на Бойківщині *пряджа* (літ. *пряжа*) має варіант *приджі* лише у с. Ясень та *преж'є* і *пр'едзе* в селі Ямельниця Сколівського району. Аналогічно інфінітив *прясти* зафіксований у варіанті *пр'єстиє* лише в с. Луги Рожнятівського району³¹, у той час як на Гуцульщині, на Покутті та на Опіллі голосні [e^и] чи [и^е] — це звичайна й повсюдна вимова. Однак у наведеному тексті з бойківського села Сваричів форми з [и^і], [и] чи [і], причому навіть під наголосом, є звичними: *ж'и'ли-смо* 'ми жали' (серпами), *по дв'і у'йизки-смо б'рали* 'по дві в'язки', *ноги бол'и'т* 'болять', *хо'дили к'и'гати* 'ходили тягати', *ли'ш'и'єм* 'лишаємо', *то к'ожде за'ч'и'ло йо'кати* 'почало ойкати'. Зрештою, село Грабівка, яке обстежувала свого часу Л. Калнинь, також розташоване на Бойківщині, а форм зі

³⁰ Калнинь Л. Вокалізм одного наддністрянського говора // Матеріали и исследования по общеславянскому лингвистическому атласу. — М., 1968. — С. 212.

³¹ Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. — К., 1984. — Ч. 2. — С. 158.

звуками [e^u] чи [и^u] на місці літературного [а] вона зафіксувала чимало. У лемківських говірках, як видно з текстів, уживаються форми з [а]: *пйат*, *пйаде'с'ат*, *ді'учата*, *п'р'али*, *т'ашко*, *мо'їчал'и*, частка-постфікс *с'а* на відміну від гуцульського *си*, покутського та опільського *с'і*.

Народним говорам, що функціонують на Прикарпатті, за окремими винятками, властиві збереження історичного **е** (з наближенням до **и**) в іменниках середнього роду типу *жи'т'е^u*, *ве'сі'л'е^u*; у ненаголошеній позиції переважно вимовляється **і**: *во'лос'і*, *ко'лос'і*, *уб'ран'і*, *на'сіні*, *з'біж'і*, *к'лоч'і* і под. (виняток знову ж таки становлять бойківський та лемківський говори — *лист'а*, *перепро'шин'а*); збереження історичного **е** із закономірним стверділим приголосним перед ним у цілому ряді слів: *лен*, *леду*, *семі*, *у'него*, *цего*, *шесті*, *учера*, *йе'го* (і навіть *йі'го*), вимова [і] у префіксі **ви-**: *в'іробити*, *в'ігадати*, *в'ічитати* тощо. На відміну від літературної мови у галицьких говірках послідовно вимовляється історичний звук [и], що походить з давньоукраїнського [і] у прикметникових закінченнях: *синий*, *третий*, *ве'ли'кодний*, *к'райний*. Так само твердо вимовляється приголосний основи **і** в інших відмінкових формах: *третого*, *синого* (Р. в.), *третим*, *синим* (О. в.).

На відміну від літературної української, а також інших східнослов'янських мов в аналізованих говорах відсутній епентетичний [л'] на місці [й] після губного в дієслівних формах типу *л'убйу*, *ловйу*, *ломйу*; вони *л'убйі*, *ломйі*, *ловйі* або *ловйіт*, *л'убйіт*, *ломйіт*. Інколи, навпаки, вставний [л'] може вживатися там, де він відсутній у літературній мові (напр.: *здо'роу'л'я* — орфограф. *здоровля*). Для прикриття голосного в середині слова майже повсюдно вживається вставний [й]: *радийо*, *спец'і'йал'ній*, *мате'р'і'йал'ній*, *бакте'р'і'йал'ній* тощо. Ця риса, однак, має більш поширений характер і властива не лише західноукраїнським говорам.

Майже всім галицьким говіркам властива тверда вимова кінцевого [ц] в іменниках типу *х'лопе'ц*, *сто'лец*, *ко'нец* і под.; у гуцульському, покутському, бойківському говорах твердо вимовляється й звук [с] у займенниках та прислівниках: *хтос*, *шос* (у гуцульських говірках — *шош*), *дес*, *ко'лис*, *йа'киїс*, *йа'кас*, *у'вес* (тут у різних говірках можливі варіанти: *йе'кас*, *йі'кас*, *ікас*).

Є ще одна фонетична риса, яка єднає західноукраїнські говірки, — це вимова [ц] у частці *ци* замість [ч], як це унормовано в літературній мові. Саме в такому вигляді цю частку можна було зустріти в давніх галицьких часописах і книжках, хоча тепер її вживають лише старші сільські люди.

Усім західним говорам властива редукція голосного [о] в займенниках *вона*, *воно*, *вони* — *ўна*, *ўно*, *ўни*; опускання приголосного [т] чи [т'] у дієслівних формах 3-ої особи множини — *ўни сто'їа* (або *сто'їи*), *си'д'е^u*, *ход'і*, *робйі*, *л'убйі* і под. Подекуди може опускатися кінцевий [т] й у дієсловах другої дієвідміни у 3-ій ос. одн. (*він'роби*, *ходи'туди-суди*), однак загального поширення ця риса не має. Спільним для всіх західних говорів є вживання коротких, часто енклітичних, форм особових займенників у непрямих відмінках: *з'на'ю го* (його) *'добре^u*, *'даї му* (йому) *заку'рити*, *'даї ми* (мені) *спо'к'її*, *'даї си* (собі) *на ст'риман'і*, *лубйу ти* (тебе), *забе'ри йі* (її) *с со'боу* і т. ін.

Західноукраїнські говори використовують колишні перфектні форми для позначення минулої дії. Роль показника граматичної категорії особи в цих конструкціях виконує не особовий займенник, а залишковий елемент дієслова *бути* в теперішньому часі: *робив-їм* (*робила-м*), *робив-їс* (*робила-с*), *робили-смо*, *робили-сте*, *ли'єни-смо* *б'рали*, *ко'лопн'і-смо* *мо'чили*.

Так само в усіх говорах простежується редукція голосного [y] й одночасне випадіння інтервокального [j] у закінченні орудного відмінка іменників першої відміни та узгоджених з ними прикметниках, дієприкметниках, займенниках тощо: *тоу* ¹*доброу наїїждже"ноу до|роgoу*; у родовому множини повсюдно використовується закінчення **-ий**: *л'у|диі, г'рошиі, 'кониі, гу|сиі*, що також зумовлено історично, пор. давньоукраїнські форми *гусьи, людьи*, де напружений **ь** закономірно змінювався в **и**.

Усім західним говорам властивий наголос на першому складі у формах 1-ої ос. одн. деяких дієслів: *'ходжу, 'робйу, 'л'убйу*, що, на нашу думку, відбиває тенденцію до вирівнювання наголосу в усій парадигмі.

При детальнішому огляді можна було б визначити й ще деякі риси, які об'єднують західноукраїнські говори. Однак зазначимо лише, що всі вони більшою чи меншою мірою під впливом літературної мови нівелюються, зникають. Як зазначав К. Кисілевський, «під впливом школи, преси, освіти» створюються «нові, молоді форми мови»³². До впливу школи, преси, освіти додається ще й сильний вплив чужої — російської мови, тому народні говірки, незважаючи на міцні і глибокі корені, усе ж піддаються цим впливам і зазнають істотних змін. Ці зміни можна спостерігати на різних мовних рівнях, насамперед — на фонетичному.

У молодій людини з Верховинщини чи Косівщини, яка свідомо працює над своїм мовленням з тим, щоб наблизити його до літературного, уже не завжди можна помітити пом'якшену вимову **д, т, н** перед **е** та **и**, що є найяскравішою рисою гуцульської фонетики (*д'и|т'ина, д'ен', д'икії, т'еплиї, т'ихо, н'ен'ка, н'е"ма, н'е"буд'е"* і под.); у такого мовця хіба що спонтанно прорветься форма типу *б'і|л'е"виї, здога|н'е"ти, по|р'е"док, зе"м|л'е", ш'е"пка, ч'е"с* і под., а вимовлятиме — *білявий, доганяти, порядок, земля, шапка, час* тощо.

Літературним нормам підпорядкована також вимова **'а** в іменниках середнього роду типу *життя, весілля, волосся, насіння, збіжжя* замість місцевого [e"] чи [i] — *жи|т'е", вес'і|л'е", во|лосі, на|с'ін'і, зб'іж'і*; літературні привнесені (східні) форми з лабіалізованим **е**, тобто з **о** та м'яким приголосним, переважили місцеві історичні форми зі стверділим «законним» приголосним перед **е** в словах типу *сьомий, льону, льоду, у нього, цього* (галицькі форми *семий, лєну, лєду* тощо); аналогічна зміна сталася також у словах типу *учера, шестий, єго (їго)*, де **е** під літературним впливом стало вимовлятися як **о**. Чим раз менше відхилень зустрічається і в словозміні. У мовлення освіченої людини, яка дбає про його чистоту, вже не проникають форми типу *мудров головов, цев дорогов* тощо. Однак дуже «живучим» виявилось закінчення **-и** в родовому, давальному та місцевому відмінках іменників третьої відміни типу *радости, ночи, любови*, а також у давальному та місцевому відмінках іменників м'якого варіанта першої відміни (*на землі, на вишні*) та в місцевому відмінку м'якої групи іменників другої відміни (*на кони, на пни, на поли, на мори*).

Можна стверджувати, що всі або принаймні переважна більшість місцевих галицьких форм, які відрізняються від літературних, є історичними формами, що існували свого часу в давньоукраїнській мові. З об'єктивних причин вони не стали нормативними, бо переважили в літературній мові східні форми, які часто були нав'язаними, привнесеними, аналогійними тощо. Тому вплив літературної мови інколи призводить до сплутування літературних і місцевих форм. Так, у літературній мові існують нормативні форми *третій, але четвертий*. У захід-

³² Кисілевський К. Мовні особливості наддністрянського гнізда // ЗНТШ : 36. на пошану Зенона Кузеля. — Париж та ін., 1962. — Т. 169. — С. 284.

них говірках в обох цих словах вимовляється закономірний (історичний) твердий приголосний та голосний **и**: *третий, четвертий*. Тепер же деякі мовці за аналогією до *третій* вимовляють так само *четвертій* (гіперизм), за аналогією до *крайній, городній, дорожній, освітній* вимовляють *народній, благородній, попутній, трикутній* і т. ін. Треба, до речі, відзначити, що в українській літературній мові немає правил, які б регламентували чи хоча б пояснювали такий двоякий підхід у вимові та написанні прикметникових основ і закінчень, немає критеріїв розрізнення твердої і м'якої прикметникових основ. Це часто призводить до сплутування закінчень **-ий** та **-ій**, причому не тільки в мовленні галичан. Звичайно, закон зворотної сили не має, якщо вже в мові стабілізувалися якісь форми, але все-таки шкода, що не стабілізувалися форми історичні. Тоді не було б плутанини і помилок. Тоді були б форми *третий, четвертий, синий, городний, загородний, народний, трикутний, крайний, великодний, дорожний* і под., як їх вимовляють послідовно носії всіх основних галицьких говорів.

(Івано-Франківськ)

М. Р. LESIUK

DYNAMIC PROCESSES IN THE VERNACULARS OF PRYKARPATTIA

The main common and different features of the vernaculars of Precarpathia have been characterized in the article. The idea of the historical basis of these features has been proved. The article suggests a new, somewhat different from traditional, approach to the dialectal continuants of some Old Slavonic vowels. Finally, it deals with the changes in dialectal forms and their levelling under the influence of literary language.

Key words: vernaculars of Precarpathia, major phonetic and grammatical features, historical forms, reflexes, continuants of Old Slavonic vowels.

ТРАДИЦІЇ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ В РОЗВИТКУ ВОДОГОСПОДАРСЬКОЇ ЛЕКСИКИ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто походження лексики водного господарства польської мови, визначено основні закономірності, пов'язані із впливом мовних і позамовних чинників, які зумовлюють динаміку цього лексичного шару. Схарактеризовано специфіку водогосподарської термінології в донеауковий та науковий періоди.

Ключові слова: польська мова, галузева лексика польської мови, водогосподарська лексика, прототермін, термінологія.

Недостатня вивченість проблем, пов'язаних із формуванням окремих тематичних груп, визначенням способів та засобів номінації спеціальної лексики в сучасній славистиці, зумовлює необхідність проведеного в статті аналізу.

Об'єктом дослідження обрано водогосподарську лексику польської мови (далі ВГЛ). Зазначимо, що ВГЛ вербалізує реалії таких ділянок господарчої діяльності людини, як: 1) водне господарство («галузь і наукова дисципліна, які займаються методами, засобами формування поверхневих та підземних вод з метою забезпечення населення водними ресурсами; збереженням, охороною, відтворенням водного фонду; попередженням шкідливої дії вод»); 2) морське господарство («галузь, яка займається розвитком морського судноплавства, риболовства, суднобудування») (WE PWN, 10, 315). Причому до XX ст. водні ресурси на території Польщі використовувалися передусім для потреб судноплавства, яке разом із рибальством належить до найдавніших видів діяльності людини: гарпуни, гачки, а отже, і рибальство виникли 20 тис. років до н. е., човни-довбанки та сітки почали виготовляти 10 тис. років до н. е.¹

Термін «водогосподарська лексика» розуміємо як «сукупність лексичних одиниць (передусім термінів та їх природно сформовану систему — термінологію), які утворюють особливий лексичний шар»² і містять у семантиці уявлення та поняття про професійний досвід, спеціальні знання в галузі освоєння людиною водного середовища. Найважливішим сектором водного і морського господарства є судноплавство (*żegluga, nawigacja*) — «перевезення пасажирів та вантажів (*transport wodny*), туристичне, природознавче, спортивне плавання», а також спеціальні форми судноплавства, до яких належать: риболовство, рятувальництво, навігація, підняття затонулих суден, їх постачання тощо» (NEP, 6, 1075).

¹ На основі хронологічної таблиці, укладеної С. В. Гриневим-Гриневичем (див.: *Гриневич С. В. Терминоведение.* — М., 2008. — С. 185).

² Там же. — С. 5, 15.

Мовні одиниці, які позначають поняття судноплавства, згруповано за такими лексико-семантичними групами: «назви плавальних засобів», «назви елементів конструкції плавальних засобів», «назви риболовних знарядь», «назви дій суб'єкта і переміщення об'єкта по воді», «назви виконавців дії в галузі водного господарства».

На початку ХХІ ст., в умовах перетворення науки в галузь людської діяльності, корпус ВГЛ інтенсивно поповнюється, модифікується та потребує пильної уваги вчених. Між тим на сьогодні у славістиці відсутні спеціальні узагальнювальні праці, у яких була б повно висвітлена історія водогосподарської лексики в діяхронно-синхронному плані як в окремих слов'янських мовах, так і на загальнослов'янському тлі.

Мета розвідки — інтерпретація зібраного емпіричного матеріалу, встановлення закономірних тенденцій, які зумовлюють розвиток ВГЛ протягом різних історичних етапів. Проведений аналіз спирався на принципи антрополінгвістики та лінгвокультурології, на розвідки, у яких розглядаються окремі аспекти, пов'язані з еволюцією морської, судноплавної, суднобудівної та рибальської лексики в слов'янських мовах³.

Важливими виявилися полоністичні студії. Лексика плотарів (флісників) досліджувалася в полоністиці з ХІХ ст. (Я. Хачевський); у ХХ ст. увагу дослідників привертають спеціальні слова, що номінують реалії рибальства, судноплавства (М. Заруський, Ю. Клейнот-Турський, В. А. Драпелла, К. Мошинський, З. Броцький, Е. Лучинський, Я. Ожджинський), кашубська морська термінологія (І. Голембієвський, Б. Шльонський), морська термінологія першої половини ХХ ст. (Е. Лучинський), мариністична фразеологія (І. Дашчинська, Л. Івашко), сучасний жаргон польськокомовних моряків (Е. Колодзеек)⁴.

³ Див., наприклад: *Горбач О.* Українська морська й судноплавна термінологія // Зібрані статті. VI. Лексикографія й лексикологія. — Мюнхен, 1993. — С. 30–59; *Круазе ван дер Кон.* К вопросу о голландских терминах по морскому делу в русском языке // Изв. отд. рус. яз. и словесности АН. — 1900. — Т. 15. — С. 1–72; *Сморгонский И.* Кораблестроительные и некоторые морские термины нерусского происхождения // Труды ин-та истории науки и техники. — М.; Ленинград, 1936. — Вып. 6. Сер. 2. — 180 с.; *Розен С. Я.* Очерки по истории русской корабельной терминологии Петровской эпохи. — Ленинград, 1960. — 158 с.; *Богородский Б. Л.* Русская судоходная терминология в историческом аспекте : Автореф. дис. ... докт. филол. наук. — Ленинград, 1964. — 35 с.; *Гулякова И. Г.* Судостроительная терминология современного русского языка : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ленинград, 1984. — 16 с.; *Лукашев В. А.* Научно-техническая терминология проектирования судов (состав, структура, семантика) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ленинград, 1985. — 18 с.; *Мотузенко Е. М.* Морская рыболовецкая терминология Северо-Западного Причерноморья : Дис. ... канд. филол. наук. — О., 1987. — 223 с.; *Орехова Т. И.* Формирование тематической группы названий водных средств передвижения в истории русского языка XVIII–XX вв. : Дис. ... канд. филол. наук. — Барнаул, 2000. — 179 с.; *Костов К.* Из профессиональной лексики на българските рибари // Български език. — 1960. — Кн. 5. — С. 447–448; *Спасова А.* За някои думи от италиански произход в нашия език, свързани с мореплаването // Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски. — София, 1960. — С. 409–361; *Спасова А.* Гръцки и турски елементи в българската морска рибарска терминология // Български език. — 1966. — № 4. — С. 332–343; *Skok P.* Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu. — Split, 1933. — 184 s.; *Jurišić B.* O našoj pomorskoj terminologiji // Pomorski zbornik. — Zagreb, 1962. — Knj. 1. — S. 451–467.

⁴ Див.: *Haczewski J.* O słowie drzewa z dodatkiem terminologii orylów, flisów, majtków // Sylwan. — 1835. — Т. 9. З. 1–2. — S. 136–178; *Zaruski M.* Współczesna żegluga morska oraz słownik żeglarski. — Warszawa, 1920. — 159 s.; *Klejnot-Turski J.* Słownictwo marynarki // Polskie morze. — 1921. — S. 119–128; *Drapella W. A.* Ster. Ze studiów nad kształtowaniem się pojęć morskich. Wiek XV–XX. — Gdańsk, 1955. — 95 s.; *Drapella W. A.* Żegluga — nawigacja — nautyka. Wiek XVI–XVIII. — Gdańsk, 1955. — Cz. 1. — 263 s.; *Moszyński K.* O sposobach badania

Однак наведені та деякі інші праці лише частково охоплюють проблеми, пов'язані з виникненням, розвитком і закономірною перебудовою лексики, яка позначає реалії водного господарства в польській мові. Проблема статусу спеціальної лексики у структурі національної мови є однією з актуальних у мовознавстві. ВГЛ розглядаємо як самостійний лексичний шар польської мови з притаманними йому універсальними й специфічними ознаками, що утворює одну з підсистем науково-технічної мови.

Результати нашого дослідження засвідчують, що, по-перше, лексика водного господарства починає формуватися в донауковий період. Не можна уявити торговельно-господарчу діяльність слов'ян без «Янтарного шляху» та «шляху з варяг у греки», які проходили по Балтійському та Чорному морях. Коли йдеться про слов'ян, Русь, місцеве життя, широко вживаються географічні назви, мисливська і рибальська термінологія⁵.

На розвиток та модифікацію дослідженого лексичного шару значний вплив мають позамовні чинники. Потреба в номінації нових предметів, явищ стимулює появу неологізмів, спеціальних лексем, органічно взаємопов'язаних зі словами загальноновживаної польської мови, на основі якої вони сформувалися.

По-друге, на окремих історичних етапах семантичне і формальне варіювання ВГЛ залежало від системності, упорядкованості понять галузі водного господарства. Специфічною ознакою зазначеної лексики є те, що вона виникає за відсутності чіткої системи науково-технічних понять, в умовах тісної взаємодії між спеціальною та загальноновживаною лексикою. Первинні спеціальні слова (прототерміни за С. В. Гриневим-Гриневичем, О. В. Борхвальд) формуються на основі загальних мовних одиниць, використовуються для позначення спеціальних уявлень у професійному мовленні.

Хронологічні зрізи свідчать про постійну взаємодію між спеціальними та загальноновживаними словами, про надання переваги певному способу та моделям утворення спеціальних мовних одиниць на окремих етапах. Унаслідок спеціалізованого вживання лексем у мовленні фахівців відбувається їх термінологіза-

kultury materialnej Praslówian.— Wrocław, 1962.— 293 s.; *Moszyński K.* Kultura ludowa Słowian.— Warszawa, 1967.— T. 1.— 746 s.; *Brocki Z.* Kot i kotwica. Zbiorek pierwszy.— Gdynia, 1961.— 144 s.; *Łuczyński E.* Staropolskie słownictwo związane z żegluga XV i XVI w.— Gdańsk, 1986.— 255 s.; *Ożdżyński J.* Morska wspólnota kulturowa w świetle faktów językowych. Morfologia zapożyczeń w polskim słownictwie flisackim i żeglarskim // *Prace monograficzne.*— Kraków.— 1989.— T. 105.— 376 s.; *Ożdżyński J.* Konteksty kulturowe słownictwa flisackiego.— Kraków, 1998.— 418 s.; *Gołębiewski H.* Wyrazy rybackie i żeglarskie u Kaszubów.— Toruń, 1899.— Cz. VI.— S. 173–178; *Gołębiewski H.* Obrazki rybackie.— Gdańsk, 1975.— 92 s.; *Śląski B.* Słownictwo rybackie i żeglarskie u Kaszubów nadmorskich // *Prace Filologiczne.*— Warszawa, 1911–1916.— T. 8. Z. 1–2.— S. 21–91; *Łuczyński E.* Polska terminologia morska I połowy Ośm. wieku. Nazwy części jednostki pływającej // *Zeszyty naukowe.*— Gdańsk, 1987.— q 95.— 195 s.; *Daszczyńska I., Iwaszko L.* Rosyjska i polska frazeologia marynistyczna ze słownikiem.— Słupsk, 1992.— 336 s.; *Kołodziejek E.* Ekspresywność i emocjonalność słownictwa marynarzy // *Język a Kultura.*— Wrocław, 1991.— T. 4.— S. 169–176; *Kołodziejek E.* Gwara środowiskowa marynarzy na tle subkultury marynarskiej.— Szczecin, 1994.— T. (CCXX) 146.— 140 s.

⁵ Ця думка підкреслюється у працях відомих славістів: *Moszyński K.* O sposobach badania kultury materialnej Praslówian.— S. 142; *Коломиец В. Т.* Происхождение общеславянских названий рыб.— К., 1983.— С. 142; *Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н.* К истокам славянской социальной терминологии (семантическая сфера общественной организации, власти, управления и основных функций) // *Славянское и балканское языкознание : Язык в этнокультурном аспекте.*— М., 1984.— С. 89; *Русанівський В. М.* Співвідношення літературної мови і діалектів етнічних груп // *Функціонування і розвиток сучасних слов'янських мов.*— К., 1991.— С. 26; *Півторак Г.* Українці : звідки ми і наша мова.— К., 1993.— С. 169.

ція, утворюється своєрідна диглосія фахового і загальнонародного мовних різновидів, що містять різні коди ⁶. Це явище засвідчує, що мовна система здатна нагромаджувати, зберігати, передавати наступним поколінням наукові знання.

Умовно приймаємо, що прототерміни на позначення реалій водного господарства почали формуватися з X–XI ст., у період правління п'ястовської династії, коли польська мова існувала завдяки територіальним діалектам, а мовні зміни відбувалися стихійно. Хоча Польща не належить до морських цивілізацій, частину її історико-культурного розвитку становить морська культура ⁷ (елемент географічного середовища, утвореного протягом тисячоліть, у якому відбувалось освоєння морського простору і надморських областей), локалізована на Балтійському морі та прилеглих до нього територій. Засобом формування, фіксації морської культури виступає ВГЛ польської мови.

Спеціальні уявлення про вичленовані свідомістю людини реалії, зокрема водні простори, позначали запозичені із загальноновживаної мови непохідні слова індоевропейського і спільнослов'янського походження: п. *jezioro* «природна або штучна заглибина, заповнена водою», заст. *jeziero* < псл. **ezero* (: **jezerъ* : **ozero*) (пор. укр., рос. *озеро*, бр. *возера*, друс. *озеро*, ч. *jezero*, слц. *jazero*, вл. *jezor*, нл. *jazor*, болг., мак. *езеро*, серб. *језеро*, слн. *jézero, jezéro*, ст.-сл. *ѣзеро, ѣзеръ*) (SP, 6, 73–75; SSP, 3, 3(16), 195; ЕСУМ, 4, 166–167; Черных, 1, 593; ЭССЯ, 6, 33–34) ⁸; п. *rzeka* «великий водний потік, що живиться із джерела або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів'їв до гирла» < псл. **reka* (<**roika*), іє. **rei-* (**rinoti*) «текти, струмувати» (пор. укр. *ріка, річка*, рос., болг. *река*, бр. *рака*, друс. *рѣка*, ч. *řeka*, слц. *rieka*, вл., нл. *rēka*, полаб. *rěka*, серб. *ријека*, слн. *rěka*, ст.-сл. *рѣка*) (Brückner, 475; ЕСУМ, 5, 95); п. *morze* «великий водний простір» < псл. **morje* «водний простір; море» (пор. укр. *море*¹, рос. *море* «море; [озеро]», друс. *море*, ч. *moře*, слц. *more*, вл. *morjo*, болг. *море*, мак. *море*, серб. *море*, *моџре*, слн. *móřjé*, ст.-сл. *морє*) (Brückner, 475; ЕСУМ, 5, 513).

Той факт, що більша частина лексики праслов'янського походження в польській мові позначає довкілля й зовнішні вияви людської діяльності, свідчить про ранню соціально-психологічну концентрацію людини на явищах, предметах навколишнього світу, від якого вона залежала ⁹.

По-третє, водогосподарські прототерміни та їхні функції, місце в системі польської мови в діячності і статус сучасних термінів водного господарства неоднакові. Як зазначалося вище, основою прототермінів є загальноновживана лексика. Прототерміни вживаються як у загальнономовній практиці, так і в спеціальному спілкуванні, оскільки позначають уявлення про вичленовані свідомістю спеціальні реалії. У їхній семантиці містяться залишки міфологічного знання (назви-гіпероніми плавальних засобів: *łódź, okręt*) і конкретного, прикладного

⁶ Про це докладніше див.: Marciniak S. Język wojskowy.— Warszawa, 1987.— S. 1; Bajerowa J. Wpływ techniki na ewolucję języka polskiego.— Wrocław, 1980.— 63 s.

⁷ Поняття морської культури (kultura morska) сформувалось у працях антропологів, етнографів, соціологів у XIX ст. (див.: Bujak F. Dziejowe znaczenie morza.— Zamość, 1921.— 30 s.; Skuratowicz B. Kultura morska jako przedmiot badań naukowych // Nautologia.— 1973.— N 1–2.— S. 109–112; Ożdżyński J. Morska wspólnota kulturowa w świetle faktów językowych...— S. 7; Piskozub A. Morze w dziejach cywilizacji.— Gdańsk, 1993.— 187 s.; Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II : У 3 ч.— М., 2002.— Ч. 1.— 496 с.).

⁸ Список скорочень див. у кінці статті.

⁹ Анянueva Н. Е. История и диалектология польского языка.— М., 2004.— С. 270.

(наприклад, назви елементів конструкції плавальних засобів: *głowa, pięta, czoło, broda, ramię, bok*). На відміну від прототермінів, терміни мають дефініцію, яку вони отримують у зв'язку зі становленням науки, поглибленням знань про галузь водного господарства.

Водогосподарські прототерміни об'єднуються у спеціалізовані групи, що відрізняються від тематичних груп, за якими класифікується сучасна ВГЛ. Спеціалізовані групи прототермінів починають формуватися в середньопольський період, мають менший ступінь системності, у них відсутні регулярні словотвірні моделі.

Варто підкреслити, що ВГЛ у донауковий період є неоднорідною, переважно багатозначною, їй притаманні лексико-семантичні, граматичні й словотвірні ознаки загальноновживаних слів. Спеціальні слова утворюються шляхом прямої номінації (безпосереднє найменування ознаки реалії, наприклад, у назвах риболовних знарядь: *sieć, włok, niewód, matnia*) або непрямої, вторинної номінації (у смисловій структурі лексеми позначається предмет або його ознака на підставі подібності до інших відомих предметів, ознак: *drzewo* «човен, видовбаний з одного відземка дерева» (SP XVI w., 6, 19). Семантика прототермінів спиралася на значення слів загальнонародної мови. Виявлено такі тенденції: до збагачення змісту запозичених із загальноновживаної лексики мовних одиниць (*dno u łodzi*) і до «відштовхування» від слів з побутовим значенням, напр.: *komięga* (1511 p.), *komięga* (1552 p.) заст. діал. «човен, видовбаний з колоди; веслове річкове судно без щогли» («Już ciecz ze krą do Gdańska w komiędze, boi nędze» — S. F. Kłopotowicz), *komiaga* (1558 p.), *komiężka, komiaska, komiażka* (1573 p.), *komiężeczka / komiżeczka* (1576 p.), *komiąga, komaga, komyga* заст. «річкове судно» (XVI–XVII ст. ; Brückner, 249–250; Sławski, 2, 382–384).

Загалом до середини XVI ст. відсутня чітка система наукових понять водного господарства, тому прототерміни, що позначають уявлення про реалії зазначеної галузі, виконують номінативну функцію (на відміну від сучасних термінів, які мають ще дефінітивну функцію). Слід підкреслити, що семантика спеціальних слів у цей час є розпливчастою, має синкретичний характер, формується без свідомого втручання суспільства.

Ще однією характерною рисою спеціальних слів у донауковий період є відносна незалежність від мінливої навикишньої дійсності, оскільки вони позначають предмети, явища, пізнані на різних стадіях суспільного розвитку. Цю особливість народної (традиційної) термінології О. М. Трубаčov назвав «архаїчною, постійною недостатністю»¹⁰.

Зазначимо, що в давньопольських пам'ятках, написаних латинською мовою з польськими глосами, в історичних, діалектних словниках, у ділових документах зафіксовано не всі спеціалізовані групи ВГЛ. Наприклад, представлено варіанти назв риболовних знарядь та їхніх частин, якими користувалися рибалки: *jaz* (1237 p.), *wiersza, kłonia, ślepnica (ślęp), przywłoka, niewód, mrzeża* (поч. XIV ст.), *więcierz, włok, zatoczka / zathoczka, kidadło* (друга пол. XIV ст.), *drguba / drgubica* (кін. XIV ст.), *zabrodnia / zabrodnya / zabrodnica, bębenek / bambenek* (поч. XV ст.), діал. *gręzidło / grędzidło* (друга пол. XV ст.) (SSP, 3, 3, 165; ESI, 4, 188; SKL, 2, 68; Karłowicz, 2, 124), тоді як назви плавальних засобів (очевидно, менш різноманітні) зустрічаються рідше.

¹⁰ Трубаčov О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках. — М., 1966. — С. 9–10.

Підготовчий донауковий період був дуже важливим, оскільки в цей час сформовано історичне ядро ВГЛ. До нього належать базові терміни з утраченою мотивацією (*niewód, wiosło*) або з мотиваційними ознаками, що вказують на призначення реалії водного господарства, її форму, матеріал, з якого вона виготовлена (*zabrodnia, przywłoka, ślep, dqb*).

У середньопольський період (XV–XVI — друга пол. XVIII ст.) на основі культурного діалекту формується польська літературна мова, розширюються її суспільні функції, зростає обсяг наукових знань, а разом з ним збільшується номінативний фонд ВГЛ, хоча його писемна фіксація відбувається досить повільно.

Із розвитком нових дисциплін, у яких теоретично осмислюються окремі професійні ділянки водного господарства, виникає система наукових і технічних понять, термінологія, яка відображає ці поняття. Становлення термінології водного господарства відбувається протягом другої половини XVI — до другої половини XVIII ст., що засвідчують лексикографічні джерела, зокрема латино-польський словник Я. Мончинського (*łódeczka, okręt, czółn, plet, przodek, ława, płachta*) — Мącz.), ділові документи та інші праці («Про рибні стави і риб» Я. Дубравського 1547 р., «Перелік земель і доходів познанських єпископів» 1564 р.). Зафіксована в них лексика і фразеологія ще неповно представляє основний фонд ВГЛ.

Формування термінології водного господарства супроводжується синонімією (зокрема, у назвах частин плавальних засобів: *przodek, czoło, nos łodzi, broda* «ніс», *tył, pośledź* «корма»), багатозначністю (наприклад, назва тварини і плавального засобу: *byk* «вітрильно-веслове плоскодонне судно для сплаву солі й збіжжя»: «Po tej wodzie lecą byki, szkuty, trafty» — W. Potocki), *koza* «невелике веслове річкове судно» (1640 р.) (Linde, 1, 207; SW, 1, 245), варіативністю спеціальних слів (*prom / prum*).

З другої половини XVIII ст. і дотепер на розвиток ВГЛ активно впливають міжмовні контакти, що пов'язано з відкритим характером галузі судноплавства. Запозичені терміни, спільні для слов'янських мов, сягають корінням індоєвропейської та спільнослов'янської доби. Це слова латинського (*anchora / ankora* «якір», *nawa* «корабель» («Fasellus... Niejaka forma łodzi, nawa też zową». — Мącz., 119), *armata, port, nawigacyja, nawigować, kapitan, pirat*) та грецького походження (*archa / arka* «ковчег», *artemon* «вітрило»), які входили до польської мови прямо або опосередковано.

У цілому для західнобалтійської зони вагомішими були германські впливи, зокрема з голландської мови, зумовлені торговельними контактами, які спостерігаються з XIII ст. Асиміляція голландизмів відбувалася за посередництвом німецької мови в її середньоніжньонімецькому і середньовісньонімецькому варіантах ¹¹ (*dek* «навісна палуба» < дн., гол. *dek, fokmasz* < вн. *Fockmast*, гол. *fokkemast, bukszpryt* < н. *Bugspriet*, гол. *boegspriet, saling* < дн., гол. *zaling*). Більшість німецьких термінів увійшла до ВГЛ з Гданського Помор'я іноді за посередництвом скандинавських мов (*burta, reja, maszt, żagiel*), а також опосередковано — з кашубських діалектів (*fłis* «сплав», *binduga* «місце, де в'яжуть плоти») ¹².

¹¹ Ożdyński J. Morska wspólnota kulturowa w świetle faktów językowych... — S. 103.

¹² Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego : W 3 cz. — Warszawa, 1961–1972. — Cz. 2. — S. 127–128; Łuczynski E. Op. cit. — S. 239.

Крім того, ВГЛ поповнюється за рахунок іншомовних запозичень з італійської (*bat(a)*, *fregata* / *fragata*, *galera*, *galijon*, *galeot(a)* / *galijot(a)*, *gondula*), французької (*galeas* / *galeasa*, *gabar* / *gabara*), англійської (*bat* / *bata*, *kecz*; англіцизми у зв'язку з позамовними чинниками активізуються у другій половині XIX ст.) та інших мов.

Реакцією на перенасичення термінологій іншомовними термінами, зокрема ВГЛ, були спроби впорядкування спеціальної лексики (*dma* «вихор», *brzeżysty* «той, що має береги» (С. Петриций), *gwiazdomówca* «астролябія, прилад для визначення широти і довготи в астрономії» (Ю. Наронович-Наронський), *nawietrzny* «виставлений на вітер», *samoruszny* (Г. Кнапський), *wodopławny*, *poświatlny* (Я. Кохановський).

У середньопольську добу зменшується продуктивність та значення семантичного способу утворення нових спеціальних слів. Починає виокремлюватися лексика, яка вживається у спеціальних контекстах, професійному мовленні. До пасивного фонду відходять архаїзми, їх замінюють запозичені терміни (*platwa* заст. «пліт» — *tratwa*, *weli* «хвиля» — *fala*).

У другій половині XIX ст. створюються наукові підвалини терміносистеми водного господарства польської мови. Друкуються технічні словники, наукова література, перекладаються спеціальні праці. Після повернення Польщею незалежності в 1918 р. функції польської мови розширюються, активізується свідомість термінотворчої діяльності учених. З метою впорядкування науково-технічної термінології організовані: Львівське політехнічне товариство (1871 р.), Варшавська комісія польської технічної лексики при Академії технічних наук (1923 р.), Термінологічна комісія при Морській і Річковій Лізі (1927 р.), регулярно проводяться термінологічні конкурси, формулюються дефініції нових спеціальних слів, видаються словники, наукова і навчальна література.

Для заповнення термінологічних лакун використовуються такі словотвірні способи: морфологічний (*dennik*, *drapacz* «малий якір, кішка»), синтаксичний (утворення полікомпонентних словосполучень) (*środek statku* «шканці», *przewież tylna (skośna)* «пардун», *przewieźnik przedni* «штафок», *dzióbnik zewnętrzny* «бом-клівер», *podporka jarzmowa* «салінг», *wspórnik pokładu* «пілерс», *stępka ochronna* «фальшкіль»), рідше — семантичний (*jablko* «клотик»). Польські науковці (Б. Шльонський, Ю. Клейнот-Турський, М. Заруський, С. Людвіг, К. Штадтмюллер та ін.) збагачують лексику водного господарства питомими термінами: *polatka* «палуба», *biesiadnia*, *stancja* «кают-компанія», *samborza* «капітанський мостик», *łęcina* «рей», *klin* «клівер», *dziób*, *bok* «борт» (М. Заруський), *lustr*, *grodz*, *chata* «рубка» (К. Штадтмюллер), *tarcza* «транець» (С. Людвіг), *lanca* «стенга», *struna* «ванта» (Ю. Клейнот-Турський), *wrona* «топсель», *podpaska* «галс» (Б. Шльонський), *lotnik* «бом-клівер» (К. Штадтмюллер), *gniezdnik* «марсель» (А. Клечковський), *średnica* «головний шпангоут» (Б. Шльонський), *bocznik* «бонет» (Ю. Клейнот-Турський) тощо. Мовна політика сприяє активізації національно-мовних ресурсів, їх закріпленню, наприклад, у лексико-семантичній групі назв елементів конструкції плавальних засобів: *dziobnica* (замість *sztaba*), *delfiniak* (замість *martengik*), *chodnica* (замість *perta*), *rozpsza* (замість *szpryt*), *drablinka* (замість *wyblinka*), *kołkownica* (замість *nagielbank*), *wodnica* (замість *waterlinia*), *drzewce dziobowe*, *drzewce rufowe* (замість *flagsztok*), *pacholek* (замість *poler*, *knecht*), *ucho* (замість *kringels*), *dybu* (замість *ezelhof*). Наслідком термінотворчої праці Термінологічної комісії при Морській і Річковій Лізі став багатомовний морський словник у 6-ти зошитах, який зафіксував

новостворені й традиційні терміни (SM KT). Однак повністю усунути запозичені терміни не вдалося з огляду на прагматичні чинники, які сприяли їх закріпленню (наприклад, питомі терміни в науковому стилі набували пейоративної конотації, пор. *ezelhof* — *dyby*, *jarzmo*, *głowa ośla*).

Корінні зміни в польському суспільстві після Другої світової війни вплинули на перебудову системи народного господарства. Формуються водне і морське господарство, модернізуються старі й оформлюються нові галузі. Ці позамовні зміни вплинули на ВГЛ, у складі якої активізується інтернаціональна лексика, утворена на ґрунті греко-латинських елементів (*batyskaf*, *akwaplan*); застарілі слова переходять до пасивного лексичного фонду у зв'язку з технічними новаціями (*kołowiec*, *pocztowiec*, *parowiec*, *pancernik*, *torpedowiec*, *lichtuga*, *krypa*, *galar*, *berlinka*, *szkuta* — WSWO). Як і раніше, продуктивним в основному є суфіксальне та префіксальне словотворення (*nadbudówka* «рубка», *krzywizny* «тимберс», *wzdłużnik* «стрингер», *półpokładnik* «полубімс», *odbijacz* «кранець», *dennik* «флор»), менш продуктивне основоскладання (*śródokręcie* «шканці», *jednotonowiec* «спортивна яхта»). Спостерігається активність таких способів, як аббревіація (*ORP* — *kręt Rzeczypospolitej Polskiej*, *AHTS* — *Anchor Handling Tug* «буксир для обслуговування якорів», *s/y* < англ. *sail yacht* «вітрильна яхта», *s/s* < англ. *steam ship* «судно з паровою турбіною»), універбація (*linia wodna* > *wodnica*), еліпсис (*takłowiec tuńczykowy* > *takłowiec*). Нові спеціальні слова утворюються за допомогою питомих формантів від запозичених основ (*rufówka*, *maszynownia* — ІЕ). Крім того, спостерігається спеціалізація окремих словотвірних засобів у межах лексико-семантичних груп ВГЛ (наприклад, суфікс *-owiec* у назвах плавальних засобів — *poduszkowiec*, *lotniskowiec*).

Семантика багатозначних лексем «розщеплюється», унаслідок чого утворюються спільні за формою, але незалежні за змістом міжгалузеві омоніми (*kadłub* техн. «елемент конструкції, кістяк, основа», «кістяк судна», «кістяк літака»), значення синонімів розходяться. Так, терміни *stępka* «поздовжня балка нижньої частини судна» (< псл. **stepati* «ступати») і *kil* (< н. *Kil*, нн. *kiel*) до середини ХХ ст. були синонімами-дублетами (Boгуś, 577; ISJP, 2, 689). У сучасній лексиці водного господарства слово *kil* «поздовжня балка на спортивних плавальних засобах» звузило семантичний обсяг і увійшло до мікрогрупи, яка позначає назви елементів конструкції спортивних яхт (MLM, 259).

Звернемо увагу на те, що в науковий період відбуваються процеси детермінологізації спеціальної лексики, яка починає вживатися в неспеціальних контекстах, побутовому мовленні, набуває додаткових відтінків у значенні і поповнює словниковий склад літературної мови.

Таким чином, сучасна ВГЛ як підсистема польської мови пройшла довгий шлях розвитку. Вона складається з історичного ядра лексики та її периферії, для неї характерна поняттєва ізоморфність (між розвитком наукових, технічних знань та відображенням цієї інформації у спеціальних словах немає повної відповідності). Лексико-семантичні групи, за якими об'єднується ВГЛ, мають ієрархічну організацію, їхні мовні одиниці пов'язані гіперо-гіпонімічними, семантичними і структурно-мовними зв'язками.

Продуктивність словотвірних способів, лексико-семантичні особливості ВГЛ залежали від окремих історичних етапів, оскільки на досліджену лексику більшою мірою, ніж на загальновживану впливають позамовні чинники, які зумовлюють історичні характеристики, генетичну специфіку, хронологічний ста-

тус спеціальних слів. Вагомими є також внутрішньомовні чинники, від яких залежать формальні, семантичні та функціональні параметри розглянутих мовних одиниць.

Динаміка номінації спеціальних реалій залежить від ступеня системності галузі водного господарства. Так, у донауковий період прототерміни позначають уявлення про спеціальні предмети, утворюються внаслідок спеціалізації значень слів, запозичених з побутової лексики, органічно пов'язані з ними.

Натомість у науковий період відбувається виділення спеціальних галузей (зокрема, розділів судноводіння — навігації, лоції, технічних засобів судноводіння, гідрометеорології, морехідної астрономії тощо), виникає необхідність відображення у структурі спеціальних лексем поняттєвих категорій. Формується система термінів водного господарства, при цьому активізуються процеси синонімії, багатозначності. Ускладнення водогосподарської галузі, її розвиток зумовлюють звуження або генералізацію семантики спеціальних слів; для номінації різновидів спеціальних реалій використовуються багаточленні словосполучення; унаслідок міжмовних контактів запозичуються терміни з латинської голландської, німецької та інших мов. Розвиток і модернізація системи водного господарства у XX ст. — на початку XXI ст. супроводжуються не тільки оновленням, а й ускладненням, деталізацією спеціальних понять, їх поповненням. Ці зміни активізують термінотворчі процеси. Для утворення нових спеціальних лексем використовуються морфологічний і синтаксичний способи, складноскорочені слова.

Подальше дослідження лексики водного господарства сприятиме розв'язанню теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із встановленням загальних властивостей та законів розвитку й особливостей функціонування термінологічних підсистем у польській та інших слов'янських мовах.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1982–2006.—Т. 1–5.
Черных	— <i>Черных П. Я.</i> Историко-этимологический словарь современного русского языка : В 2 т.— М., 1999.
ЭССЯ	— Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под общ. ред. О. Н. Трубачева.— М., 1974–2009.— Вып. 1–35.
Boryś	— <i>Boryś W.</i> Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 2005.— 861 s.
Brückner	— <i>Brückner A.</i> Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 2000.— 808 s.
IE	— <i>Grzywaczewski Z.</i> Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich. Okręty i żegluga / Red. H. Chmielewski.—Warszawa, 1977.— 515 s.
ESI	— <i>Gloger Z.</i> Encyklopedia staropolska ilustrowana : W 4 t.— Warszawa, 1978.— Т. 1–4.
ISJP	— <i>Inny słownik języka polskiego PWN</i> : W 2 t. / Pod red. M. Bańki.— Warszawa, 2000.
Karłowicz	— <i>Karłowicz J.</i> Słownik gwar polskich : W 6 t.— Kraków, 1900–1911.
Linde	— <i>Linde S. B.</i> Słownik języka polskiego : W 6 t.— Warszawa, 1807–1814.
Мącz.	— <i>Lexicon latino-polonicum (...)</i> Ioanne Mączinsky egvite polono interprete.— Królewiec, 1564.— 555 s.
MLM	— <i>Grajewski I.</i> Mały leksykon morski.— Warszawa, 1981.— 317 s.
NEP	— <i>Nowa encyklopedia powszechna PWN</i> : W 8 t.— Warszawa, 1996.— Т. 6.— S. 1075.
SKL	— <i>Sychta B.</i> Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej : W 3 t.—Wrocław, 1980–1985.
Сławski	— <i>Sławski F.</i> Słownik etymologiczny języka polskiego : W 5 t.— Kraków, 1952–1982.

- SM KT — Słownik morski polsko-angielsko-francusko-niemiecki / Oprac. przez Komisję Terminologiczną przy Lidze Morskiej i Rzecznej w Warszawie. — Warszawa, 1929–1936. — Z. 1–6.
- SP — Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego.— Wrocław, 1974–2001. — T. 1–8.
- SSP — Słownik Staropolski : W 11 t. / Red. nacz. S. Urbańczyk.— Warszawa, 1953–2002.
- SW — Słownik języka polskiego : W 8 t. / Ułoż. pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego.— Warszawa, 1898–1927 (wyd. fotooffs. — Warszawa, 1952).
- WE PWN — Wielka encyklopedia PWN : W 30 t.— Warszawa, 2004.— T. 10.— C. 315.
- WSWO — Wielki słownik wyrazów obcych PWN / Pod red. M. Bańki.— Warszawa, 2005.— 1348 s.

(Odeca)

O. A. VOYTSEVA

TRADITIONS AND NATURAL PHENOMENON IN THE DEVELOPMENT OF POLISH VOCABULARY OF WATER ECONOMY

The development of Polish vocabulary of water economy is considered in the article, the basic natural phenomenon of its evolution was determined, the influence linguistic and extralinguistic factors (which predetermine the dynamics of this lexical layer) was investigated. The specific character of the terminology of water economy during prescientific and scientific periods was described.

Key words: Polish, branch system, vocabulary of water economy, preterm, terminology.

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ РЕАЛІЙ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ У СЛОВНИКУ В. І. ДАЛЯ

У статті йдеться про характеристики реалій українського козацтва в тлумачних словниках російської мови. Українські історичні лінгвокультурами, зафіксовані Словником В. Даля, розглядаються як складова частина російської літературної мови.

Ключові слова: східнослов'янська історична лексика, українські культурами, російська літературна мова, лінгвокультурні пам'ятки козацької доби.

Унікальна за своїм задумом та виконанням лексикографічна праця В. Даля відобразила, зокрема, й фрагмент козацької доби в історії України — її героїко-романтичне минуле. Поряд із поезією козацьких битв, широкого буяння молодецьких сил, що втілено у зразках усної народної творчості, у «Тлумачному словнику живої великоруської мови» подано безліч фактичних даних, які відтворюють загальну характеристику українського козацтва, стихію напрямків його діяльності, особливості національно-історичного оточення. Мовний та етнографічний матеріал, дотичний до духу далеких козацьких часів, можна розцінювати і як культурно-естетичне джерело, і як серйозний історичний документ, який містить істотну інформацію для нащадків. Саме так визначав цінність Словника один з найперших його дослідників академік Я. К. Грот: «Словник Даля — книга не лише корисна й потрібна, це — книга, яка викликає інтерес: усякий поціновувач рідного слова може читати її або хоча гортати із задоволенням. Скільки він знайде в ній знайомого, рідного, любого, і скільки нового, цікавого, повчального!»¹.

На думку дослідників лексикографічної спадщини В. Даля, упорядник Тлумачного словника дещо недооцінював літературної мови, розглядав її як штучне утворення, всіляко підвищуючи престиж живої народної мови, що призвело до «обласницького» характеру створеної ним праці². Водночас функціонування зафіксованої В. Далем лексики козацького періоду в літературно-художніх текстах російських класиків широкого хронологічного зрізу є одним із фактів підтвердження формування літературної мови в певну епоху на основі загальнонародної мови. Звичайно, поняття «літературна мова» не збігається з поняттям «мова художньої літератури». Остання виходить за межі власне літературної

¹ Грот Я. К. Толковый словарь живого великорусского языка В. И. Даля // Грот Я. К. Труды : В 5 т. — СПб., 1899. — Т. 2. — С. 43.

² Будагов Р. А. Толковые словари в национальной культуре народов. — М., 1989. — С. 94–95.

мови, оскільки насичена індивідуально-авторським слововживанням, діалектизмами, архаїзмами, позалітературним просторіччям, ненормативною лексикою тощо, проте такі межі (щодо кодифікації літературної мови) є умовними і хиткими³, часто залежать від ряду факторів та індивідуального підходу лексикографів. Укладання тлумачних словників національної мови насамперед на основі літературно-художніх джерел⁴ (відомо, що літературно-художні приклади вживання реєстрових лексем наявні й у В. Даля) відбиває замкнене коло проблеми, і в даному аспекті дослідження визначальною буде фіксація найменувань реалій козацької доби пізнішими та сучасними словниками.

Значне місце у словниковій панорамі відтворення козацького устрою посідає ієрархія найменувань осіб з їхніми похідними. В. Даль детально окреслив представників козацтва, які виокремлюються на загальному тлі Війська Запорозького. Загальне тло формує номінація *казак / козак*, яка є найменуванням особи козацької спільноти незалежно від функції та рангу: «*Казак... или козак (вероятно от среднеазиатс. казмак, скитаться, бродить...), войсковой обыватель, поселенный воин, принадлежащий к особому сословию казаков, легкого конного войска, обязанного служить по вызову и на своих конях, в своей одежде и вооружении... Казачина... казак молодец*»⁵. Через наявність у *козака* характерних рис (їх наводить В. Даль у всьому Словнику: «*казак и в беде не плачет*», «*казак из пригоршни напьется, на ладони пообедает*» (II, 72–73)⁶ і т. ін.) загальне означення військової особи спричинило розвиток вторинних значень: *казак / козак* — «молода людина чоловічої статі», «хлопець з ознаками дорослості, відважності або відчайдушності»⁷, «витривалий, мужній чоловік», як похвала людині з наявними характерними ознаками козака тощо. Так, поряд із поширеним уживанням лексеми *казак* у його первісному значенні художні твори російських письменників на українську тематику фіксують багатозначність номінації, яка виявляється в нейтральному побутовому контексті, напр.: «— А ну-ка, ходи ко мне. Горилку пьешь?.. — Пью! — храбро ответил мальчик. <...> Василь сделал большой глоток и закашлялся. <...> — От так. Теперь садись, казак, промеж казаками, — сказал Бузыга...»⁸.

Представників або виконавців козацької волі подано таким переліком: *атаман, ватажок, гетман, кошевой*. Серед них за значущістю передують *атаман* і *гетман*: «*Атаман... (малорос. отаман и гетман, нем. Hauptmann)* начальнo значило: предводитель шайки, вольницы; затем, выборный, старшина, голова ка-

³ Горбачевич К. С. Принципы нормализации языка в современной русской лексикографии // Современность и словари.— Ленинград, 1978.— С. 43.

⁴ Сороколетов Ф. П. Лексико-семантическая система и словарь национального языка // Современность и словари.— Ленинград, 1978.— С. 17; Князькова Г. П. К проблеме отбора слов в словарях // Там же.— С. 26.

⁵ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т.— М., 1955.— Т. 2.— С. 72–73. Далі всі ілюстрації зі Словника В. Даля наводяться за цим виданням із зазначенням у дужках тому і сторінки.

⁶ Словниковий матеріал подається відповідно до оригіналу: ілюстративні приклади вживання лексем у прислів'ях, приказках, стислих авторських реченнях тощо — курсивом, авторські тлумачення, коментарі — звичайним шрифтом.

⁷ Такі значення зафіксовано в етимологічному джерелі, якщо розглядати лексему *казак* як запозичення з турецької мови. Про дискусію щодо походження слова *казак* див.: Туровська Л. В. Військові звання та посади в Україні : Історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології.— К. ; Ірпін, 2005.— С. 61.

⁸ Куприн А. И. Конокрады // Куприн А. И. Собрание сочинений : В 6 т.— М., 1958.— Т. 3.— С. 116.

зачьей общины. *Войсковой атаман* начальствует всем войском казачьим дома.; при выступлении полков, начальник *походный атаман*; начальника казачьего селения чествят *станичным атаманом*, некогда *куренным*... На Украине *гетман* означало войскового, а *атаман* куренного начальника; у запорожцев были *куренные* (сельские) *атаманы* и один над ними *кошевой атаман*, подчиненный *гетману*» (I, 27–28); існував і «наказный атаман» — «у казаков, коему поручено исправлять должность эту, *зауряд-атаман*, в отсутствии настоящего» (II, 420). «*Гетман*... звание бывшего начальника малороссийского казачьего войска, войсковой атаман. *Гетманство*... должность, достоинство, звание его. *Гетманищина*... время, пора управления Малороссии гетманами. *Это было еще в (за) гетманищину*» (I, 349). Значущість керівної ролі та високий рівень військового чину гетьманів і атаманів відбито в ілюстративному матеріалі з народної скарбниці: «*Терпи, казак, атаман будешь; Не атаман при булаве, а булава при атамане*, его власть, его воля; *Без атамана казак сирота; Атаманом быть — уряд держать*» (I, 28); «*Без атамана дувана не дуваянт*» (I, 499).

Поняття *походный атаман* і *кошевой атаман* згадуються В. Далем у словникових дефініціях *похаживать* (III, 365) і *кош* (II, 183), де найменування осіб супроводжуються більш розгорнутим тлумаченням, напр.: «У запорожских казаков *кошем* звали селенье, станицу (стан), а *кошевой* был начальник коша, станичный атаман» (II, 183).

В одній лексико-семантичній групі з найменуваннями *походный атаман* і *кошевой* (тобто *станичный атаман*) фіксується номінація *ватажок*, що іменує командувача не цілого полку, не всіх козацьких військ (бо на це вказує словосполучення *походный атаман*), а певної його частини під час походу (так само, як лексема *кошевой* уживається на позначення керівника певної частини війська під час постою, у стані). *Ватажок* — похідне від «*ватага*... У казаков: глубокий строй, походный строй, колонна; *ватажек*... юж. зап. атаман, старшина, предводитель; *млрс. ватажок*» (I, 28, 167), тобто це той самий *атаман* з диференційованими керівними повноваженнями. В. Даль звертає увагу на можливе, на його думку, подвійне словотворення від лексеми *ватага* (це *ватажок* і *ватаман*, остання лексема характеризується новгородською територіальною віднесеністю і відповідно диференційним семантичним наповненням: «*ватаман*... наминает также *ватагу* и *млрс. ватажок*, соединяя в себе два производства» (I, 28); див. дефініцію *ватага*, де «*ватаман*... нвг. атаман, как старшина рыболовной ватаги; здесь будто сошлось двоякое производство: атаман и ватага» (I, 167).

Лексема *хорунжий* (от «*хоругвь*... значок, прапор, знамя, стяг») слугує найменуванням козацької особи із церемоніальною функцією: «*хорунжий* стар. кто носит военную хоругвь, знаменщик» (IV, 562). Подібне визначення історизму наведено у Великому академічному словнику: «*Хорунжий*... Устар. Лицо, несущее войсковое знамя, хоругвь; знаменосец. *Генеральный хорунжий предводил главное знамя; ... бунчуковые товарищи несли бунчуки*. Гог. Тарас Бульба, 12» (БАС⁹, XVII, 407). В. Даль фіксує і подальший розвиток значення: «*хорунжий* <...> Ныне: прапорщик, корнет казачьих войск» (IV, 562); пор.: «*хорунжий*... В царской армии: казачий офицерский чин, равный подпоручику, а также лицо, носящее этот чин» (Ожег., 754).

Словосполучення *бунчуковый товарищ* уточнює подібне звання в козацькій спільноті. Це «бывший чин в том же войске, в роде чиновн. особ. поруч. при

⁹ Список скорочень див. у кінці статті.

бунчуке (при власти. — Т. П.), при гетмане; позже, почетный войсковой старшина, не числящийся в полку. В походах, начальником *бунчуковых товарищей* был *генеральный бунчужный* (1712 г.), заведовавший бунчуком, войсковым знаменем» (I, 142).

Номінація *сердюк* перебуває в лексико-семантичних відношеннях з узагальненням найменуванням *казак*, визначаючи «казаков на жаловании, непременных, в малороссийском войске». Такі козаки формували «*сердюцкие пехотные полки* (Конисский)» (IV, 175) (пор. із визначенням у сучасному тлумачному словнику: «*сердюк* [от тур. *surtuk*]. На Левобережной Украине в конце 17 — начале 18 вв.: казак, служивший в наемных пехотных полках, в гвардии гетмана. < Сердюцкий... С-ие полки». — БТС, 1178). Лексикографічне тлумачення цієї одиниці, так само як і загальних назв *кошевой*, *гайдамак*, *гайдук* і т. ін., видається цінним історичним джерелом при встановленні походження поширених в Україні відповідних прізвищ або прізвищ із відповідною основою, зокрема *Сердюк*, *Кошовий*, *Гетьман*, *Бунчужный*, *Курінний*, *Гайдамак*, *Гайдамака*, *Гайдук*, *Гайдукевич*, *Хорунженко*.

Лексеми *гайдамак* (*гайдамака*) і *гайдук* розглядаються В. Далем як найменування осіб, які діяли в козацьку добу. Вірогідне походження слів висвітлюється паралельно в дефініції *казак*: «*казак... вероятно от среднеазиатс. казмак, скитается, бродит, как гайдук, гайдамака от гайда*» (II, 72); див. також словникову дефініцію «*гайда, айда* татарс. иди, пошел, пойдем, ну. *Гайдать, юж. кур. бегать, шататься, лытаться*» (I, 340–341). У дефініції *гайдук* припускається угорське походження відповідної лексеми, номінація *гайдамак* формує її синонімічну пару. Обидва поняття позначають «легкого воина, ратника» (I, 341); *гайдамака* у В. Даля — також особа, схильна до розбійницьких дій: «*млрс. вольница, разбойник, грабитель; <...> Гайдамачить, гайдамачничают, идти в вольницу, ходит шайкой, грабит, промышляет разбоем. Малороссийская гайдамаковищина, гайдамачина, поголовное восстание и резня поляков и жидов в прошлом веке*» (I, 341). У творах В. Г. Короленка згадуються і *гайдуки*, і *гайдамаки*, останні діють і як соратники, і як супротивники козаків у воєнних баталіях: «На замок нападают казаки и гайдамаки, весь остров в белом дыму»¹⁰; «Но люди еще помнили, как он рассказывал о прежних годах, о Запорожьи (орфографія автора. — Т. П.), о гайдамаках, о том, как и он (старый казак. — Т. П.) уходил на Днепр и потом с ватажками напал на Хлебно и Клевань, и как осажденные в горящей избе гайдамаки стреляли из окон, пока от жара не лопались у них глаза и не взрывались сами собой пороховницы»¹¹.

Словникові статті, прямо чи опосередковано пов'язані з козацькою тематикою, висвітлюють особливості козацьких маневрів. У цьому відношенні ілюстративний матеріал (розмовна мова, прислів'я) вимальовує різнобарвну картину козацьких часів. Так, контекст лексеми *дорога* свідчить про значну чисельність козацтва та його незмінну бойову готовність: «*Казаки в запорогах, что пни при дорогах, кто ни едет мимо, того зацепят*» (I, 473); пор. «*Запорожье... место за порогом, за порогами (речными). Днепровское запорожье*» (I, 619); словосполучення *запорожские казаки* неодноразово згадується В. Далем. Щодо характеру козацького війська та специфіки його дій (також характеристики його супро-

¹⁰ Короленко В. Г. История моего современника // Короленко В. Г. Избранные произведения. — М., 1948. — С. 431.

¹¹ Короленко В. Г. Без языка // Там же. — С. 299.

тивників) В. Даль наводить таке: «*Казак войско боевое, но не строевое*» (IV, 89); «*Казак знаменито отсиживались в Азове от турок, а и турки хорошо отсиживаются, да плохо наступают. <...> Турки хорошо отстаивают крепости свои*» (II, 754, 757); «*Казак маячит*, дал маяка на коне, ходит на кругах, подавая условный знак» (II, 310); «*Казак набежали...*» (II, 382); «*Казак наскоком берут*, внезапно, налетом» (II, 469); «*Казак проводили неприятеля, открыли, нашли*» (III, 474); «*Казак караул скрали, и сорвали /взяли расплохом/ весь*» (IV, 305; II, 675); «*Казак ссадил его копьём с коня*» (IV, 307); «*Казак в разъезде за языком пошли*» (IV, 674); наступальний заклик козаків при стрімкому натиску, «когда бросаются на удар» — *ги, гиги* (похідне — *гиканье*) (I, 349); у козаків *удар* — це «приступ, атака, нападение лавой... *Наши на удар пошли! — Строй лаву на удар!*» (IV, 472).

У Словнику В. Даля наголошується на значущості коня для козака: «*Без коня казак кругом сирота (хоть плачь сирота)*» (IV, 188); «*Казак голоден, конь его сыт*», «*Казаку конь себя дороже*», «*Без коня не казак*», «*Казак без коня, что солдат без ружья*» (II, 73); «*Худоконные казаки отстали, а дошли одни добродоконные*» (II, 156); «*Конь под нами, а Бог над нами, казачья*» (II, 155); «*Обесконел казак, не слуга царю*» (II, 576); «*Надеючись казак на-конь садится, надеючись конь копытом бьет*» (II, 412); «*Наудачу казак на-конь садится, наудачу его и конь бьет*» (IV, 471). Словниковий матеріал констатує наявність пішого складу в козацькому війську, наприклад, «*казак едет верхом, а казаки идут*» (II, 9), «*конные казаки в строй, бесконные (пешие) к обозу*» (II, 156), а також містить пояснення щодо причин виникнення піших козаків: «*Казаки наши в турецкую войну припешали, много коней пало*» (III, 438).

Авторський коментар та кілька ілюстрацій свідчать, що вибір козацького способу життя був добровільним: «*Малороссийские казаки те же крестьяне, и ставят рекрут на своих правах*» (II, 72–73); «*У казаков рекрут не набирают*» (II, 379); «*Никому неповинен, вольный казак*» (II, 527). Саме на рисі волелюбного характеру козацького буття ґрунтується порівняння, визначення вільної людини, непідвладної комусь чи необтяженої якимись справами: «*Я все дела отправил, и теперь вольный казак*» (II, 747); пор. із тлумаченням словосполучення у Словнику Ожегова та Великому тлумачному словнику російської мови: «*вольный казак* (разг.) — о свободном, ни от кого не зависящем человеке» (Ожег., 224; БТС, 409). Значення «вільної людини» закладено в етимологію: «*казак* [от тюрк. казак — вольный человек]» (БТС, 409).

Лексеми *булава*, *бунчук*, *канчук*, *пернач*, *шестопер* є номінаціями козацьких клейнодів та зброї, поданих із розгорненим описом, локальною специфікацією: «*булава... палица, как оружие, закомлястая дубинка или кистень. || Такое же оружие, как знак начальственной власти; бунчук...; У млрс. гетманов была булава шестопер*» (I, 139); «*бунчук... хвост конский ... на украшенном древке, бывший в употреблении в Турции... как знак сана и власти пашей. || Булава, жезл гетманов малороссийских казаков*» (I, 142); «*канчук... запд. камчук, камча, татр. ременная плеть, казачья плеть, нагайка*» (II, 86) (у творах В. Г. Короленка *канчуки* віднесено до українських атрибутів — військових та побутових¹²); «*пернач... стар. род булавы, с перьяным набалдашником. Не в значении ли перьев, ребер или граней, как в шестопере?.. Пернач принадлежность войскового атамана*» (III, 102, 428); «*шестопер... стар. палица, булава, кистень; || <...> булава, жезл о*

¹² Короленко В. Г. Лес шумит // Там же.— С. 109, 112.

шести перьях или разных, чеканных крыльях, пластинках на ребро. <...> *Гетманы малороссийских казаков нашивали шестопер*» (IV, 631).

Подаючи опис козацьких атрибутів (так само як і висвітлення найменувань осіб козацької епохи), В. Даль намагається дотримуватися не тільки принципу вичерпного тлумачення, але й диференційного, без якого, за сучасними дослідженнями, лексикографічне тлумачення предметних одиниць (найменувань різноманітних об'єктів живої і неживої природи) є неможливим і недостатнім¹³.

Прямий зв'язок з явищем козацтва мають словникові дефініції *сеча*, *универсал*, *ясновельможный*, *дуван*: «*Сеча... просека, рощисть в лесу, где лес вырублен и сожжен на месте, под пашню, откуда, вероятно Запорожская Сеча, и сечевик, запорожский казак, холостой, строевой житель Сечи*» (IV, 382); «*Универсал, грамота малороссийского гетмана*» (IV, 498); «*Ясновельможный, почет малороссийских гетманов*» (IV, 681); «*Дуван... У казаков и вольницы: сходка для дележа добычи; самая добыча; доля добычи на дележе; <...> Дуванить, дуван дуванить, стар. казацье, делить добычу после набега*» (I, 499). Номінація *дуван* (запозичення з тюркських мов) має відношення до російських та українських історичних реалій. Словник російської мови XI–XVII ст. тлумачить словотвірне похідне *дуванитися* і подає ілюстративний матеріал щодо його вживання, який відбиває зв'язки між запорозькими і донськими козаками: «*Дуванитися. Делиться с кем-л. И которые... казаки от Хмельницкого приходят, и мы и тем... казаком тем же запасом дуванимся. Дон. д. V, 25. 1655 г.*»¹⁴. В українській мові слово *дуван* уживалося на позначення здобичі, паю та функціонувало в козацькі часи, зокрема в XVII–XVIII ст. (літописи Самійла Величка)¹⁵. Сучасні російські лексикографічні джерела висвітлюють значення та вживання цього слова таким чином: «*Дуван... Устар. То, что добыто, заработано, захвачено; добыча. <...> Дуван дуванить — делить добычу, производит дележ. В казачьи времена атаманы да есаулы в нашу родню реченьку [Керженку] зимовать заходили, тут они и дуван дуванили, нажитое на Волге добро, значит, делили. Печер. В Лесах, ч. I, гл. 15*» (БАС, III, 1150). Лексема *дуван* продовжила своє «існування» в XIX–XX ст. як злочинницький жаргонізм у київському, одеському мовленні та загалом у міському мовленні України, що зафіксовано у творчості О. І. Купріна¹⁶.

Ілюстративний матеріал Словника демонструє опосередкований зв'язок дефініцій з козацькими реаліями, саме з українським козацтвом. В. Даль звертається до таких екземпліфікацій, які висвітлюють риси козацького буття, суспільні відносини та геополітичне оточення козаків, козацькі артефакти: «*Удавать... удайство... удатность, смелость, решимость, отвага, отважность, отчаянная храбрость, при сметливости, находчивости; удачная отвага; молодецтво. <...> Казаки гарцуют, удайство кажут*» (IV, 471); «*Честь... внутреннее нравственное достоинство человека, доблесть, честность... || Высокое звание, сан, чин, должность. <...> Хоть плетью высекуте, только чести не*

¹³ Языковая картина мира и системная лексикография / В. Ю. Апресян и др.; отв. ред. Ю. Д. Апресян. — М., 2006. — С. 75–76.

¹⁴ Словарь русского языка XI–XVII вв. — М., 1977. — Вып. 4 (Г–Д). — С. 371.

¹⁵ Див.: Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. — К., 1907. — Т. 1. — С. 452; Тимченко С. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. — К.; Нью-Йорк, 2002. — Кн. 1. — С. 235; Етимологічний словник української мови: В 7 т. — К., 1985. — Т. 2. — С. 140.

лишайте (сказал зауряд-хорунжий, которого грозили разжаловать в казаки)!» (IV, 599); «Недоверье... Недовер... недоверчивый челв., кто не доверяет. <...> || Недовер, недоверок, в ком мало веры, человек, нетвердо верующий. Рядом с неверными татарами, Хмельницкий называл поляков недоверками» (II, 511); «Похваливать что, кого, хвалить иногда, частенько, при каждом случае. <...> Похвалка млрс. насмешка, в виде похвалы, ирония; рассказ или речь в виде похвальной, в насмешку. Похвалка нашему пану гетману такому-то» (III, 366); «Пух... самое тонкое, нежное, рыхлое и упругое вещество, перистое или волокнистое; <...> Не пух, да мягко сидится (о казачьей седельной подушке, в которую кладутся деньги и другая добыча)» (III, 544).

Наведені лексикографічні фіксації (з територіально розмаїтим матеріалом) вказують на глибинне коріння явища козацтва, яке сягає давньої загальної східнослов'янської традиції формування військової спільноти, існування козака (воїна, народного захисника тощо) як такого.

У розглянутий спосіб В. Даль інформує про подальшу долю (поодинокі і загальну) запорозьких козаків: «Потурчить кого, обратит в турка, в мусульманство. Беглый запорожский казак потурчился» (III, 360); «Потом... Потомок... чей-либо, рожденный им или от него, в нисходящем поколении; происшедший от рода, колена, крови, семени его; прямой, нисходящий сродник... Потомки запорожцев затерялись в казаках кубанских, малорусских и в других сословиях» (III, 357). Вірогідно, саме таких нащадків (малорусских казаков) згадує російський письменник І. О. Бунін, подорожуючи «Україною»: «Я почти с благоговением смотрел на этих прямых потомков запорожцев-лоцманов. Один из них был высокий, строгий старик-казак, другой — коренастый, добродушный и важный, настоящий Тарас Бульба»¹⁷.

Словникова стаття *потом / потомок* вказує на «розчинення» певної кількості запорозьких козаків у кубанському та інших «сословиях», що припустимо і з погляду звичайних, цивільних міграційних процесів (за творами В. Г. Короленка, осілість українських військових козаків спостерігалась і на Дунаї, навіть у далеких Туреччині та Сирії¹⁸). Такий факт, крім лексикографічних і літературно-художніх, підтверджують історичні джерела: «Після завершення війни (1-ої турецької війни.— Т. II.) <...> Запоріжжя назавжди втратило своє існування (1775 р.). Частина запорожців пішла в Туреччину і прийняла турецьке підданство; інша частина перейшла на Кубань і сформувала так зване військо Чорноморських козаків. Потім вони надали чималі послуги російському уряду в боротьбі з кавказькими горцями»¹⁹. До того ж ще за часів існування запорозького козацтва постали його зв'язки з козаками донськими — спільні хоробрі походи на татарські і турецькі володіння²⁰. Сама довготривала історія східнослов'янського козацтва засвідчує його періодичні внутрішні воєнні відносини та союзи в соціальних і міжетнічних конфліктах та в державному становленні²¹. Це уможливило припущення щодо вмісту українського (або загального) складника будь-якої спрямованості — військових маневрів, зовнішнього вигляду, побуту, звичок тощо — у представників російських козацьких об'єднань (у

¹⁷ Бунин И. А. Казацким ходом // Бунин И. А. Собрание сочинений : В 9 т.— М., 1965.— Т. 2.— С. 435.

¹⁸ Короленко В. Г. История моего современника.— С. 432.

¹⁹ Скворцов И. В. Русская история.— 3-е изд.— СПб, 1913.— С. 329.

²⁰ Там же.— С. 170.

²¹ Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України.— 2-е вид.— К., 2004.— С. 292–316.

тому числі історично пізніших), причетності нащадків «української гетьманщини» до «казаков», які мають суто російський лінгвокультурологічний характер²².

Словосполучення, вирази козацьких керманичів (насамперед українського гетьмана) з ад'єктивом *казацкий* (*казачий*), з розгорненим тлумаченням або згадуванні побіжно по всьому Словнику, доповнюють загальні уявлення щодо явища козацтва, свідчать, наскільки актуальною і поширеною була ця організація, наприклад: «войска *казацьи*» (I, 522, 656; II, 47; III, 365), «*казачий* полк» (II, 73; III, 555), «*казачье* коло /круг, совет/» (II, 137–138), «*казачья* рада» (IV, 9), «*казачий* присуд /округ, ведомство подчиненности/» (III, 448), «*казачий* чин /войсковой старшина/» (IV, 318), «*казачий* поручик /сотник/» (III, 325), «*казачья* посадка /стать, прием, образ сиденья на лошади/» (III, 328), «*казацьи* /генеральские/ султаны» (II, 172), «*казачья* шапка» (IV, 621), «*казачий* быт» (III, 377), «*казацкая* одежда», «*казацкие* ухватки», «*казачья* стрижка /круглая, под айдар, раскинутый обрубом во всю голову чуб/», «*солнце за-лес — казацкая радость*», «*еще казацкая матка* (сабля) *жива* (или: *не умерла*. Богд. Хмельниц.)» (II, 73).

Аналіз лексики козацької доби, зафіксованої в сучасних однотомних тлумачних словниках російської літературної мови, свідчить про стабільність переважної її частини з незначним зсувом на периферійність (несистемні позначки «в старину», «старинное», «историческое»), тобто про дотримання літературно-мовних або мовно-культурних традицій. Показовими є вибірки лінгвокультурем зі Словника Ожегова та Великого тлумачного словника сучасної російської мови з наведенням деяких вторинних значень: *казак* / *казачий*, *казацкий*, *запорожский казак* («2. Крестьянин, потомок этих поселенцев /на Дону, на Кубани... и в некоторых других местностях/, а также боец воинской части из этих крестьян»), *атаман* / *атаманский*, *казачий*, *станичный*, *войсковой атаман*, *гетман* / *гетманский*, *гетманство*, *кошевой* / *кош*, *кошевой атаман*, *гайдамак* / *гайдамацкий* («2. Солдат контрреволюционных отрядов во время гражданской войны на Украине»), *гайдук*, *булава* / *гетманская*, *атаманская булава* («2. Гимнастический снаряд в форме бутылки с утолщением на узком конце»), *бунчук*, *Запорожская Сечь* (Ожег., 224, 29, 112, 259, 109, 55, 56, 187); *казак* / *казачий*, *казацкий*, *запорожские казаки*, *атаман* / *атаманить*, *атаманский*, *атаманство*, *атаманствовать*, *хуторской*, *станичный*, *войсковой*, *походный*, *куренной*, *кошевой атаман*, *гетман* / *гетманский*, *гетманство*, *гетманщина*, *кошевой* / *кош*, *кошевой атаман*, *хорунжий* (подається історичне значення на відміну від дефініції в Ожегова), *сердюк* / *сердюцкий*, *гайдук* / *гайдуцкий* (єдине похідне, яке відсутнє у В. Даля, натомість ним зафіксовано одинадцять словотворень від лексеми *гайдук*), *булава* / *гетманская булава* (знач. 4 відповідає знач. 2 в Ожегова), *бунчук* / *бунчужный*, *пернач*, *шестопер*, *Сечь* / *Запорожская Сечь*, *сечевик* / *житель Запорожской Сечи* (БТС, 409, 50, 201, 464, 1452, 1178, 192, 102, 104, 825, 1496, 1181). Наведені лексеми із широким ареалом слововживання в минулому і сьогодні мають велике історико-культурне значення, деякі з них зберігають зв'язки з актуальними словами, які є їхніми семантичними похідними.

Лексикографічний спадок В. Даля зазнає трансформації в сучасних словниках. Насамперед фіксуємо звуження (істотне або незначне) словотвірного гнізда

²² Звичайно досліджують зворотний вплив із середини XVIII ст. (див.: Туровська Л. В. Зазнач. праця — С. 83).

(яскравим прикладом є подання словотвірних похідних від лексем *атаман*, *гетман*, *гайдамак* / *гайдамака* і *гайдук*) та інші явища. Так, згадувана В. Далем лексема *вольница* (у словникових статтях *воля* (I, 239), *гайда* (I, 341), *дуван* (I, 499) та ін.) має досить широке значення і не належить виключно до козацьких реалій і часів (це і «разбойник, грабитель, в том числе гайдамака», і «вольная братия, гулливая толпа, скопище шаловливой молодежи», «своевольная буйная шайка», «киногда люди с воли, шатающиеся и нанявшиеся в работу, на службу», і «самовольная запашка или занятие, захват сенокоса» та ін. поняття). Узяті для порівняння тлумачні словники узагальнюють, конкретизують і виокремлюють уже виражене історичне значення, яке тісно пов'язане з козацькою епохою: «*вольница*... В старину: группы населения, преимущ. из бежавших от тяжелых условий крепостной, подневольной жизни, оседавшие по окраинам Русского государства. *Казачья вольница*» (Ожег., 82); «*вольница*... В старину: люди, бежавшие от подневольной жизни (преимущественно крепостные крестьяне), селившиеся по окраинам Русского государства; место и образ жизни таких людей. *Казачья вольница. Запорожская вольница*» (БТС, 147). Подібне визначення історизму наведено в українських словниках: «*вольница*... іст. Селяни-кріпаки, ремісники і т. ін., що тікали від поміщиків та поселялися на окраїнах Московської держави й Польщі, здобуваючи таким чином певну незалежність. *Нижче гримучих камінних порогів [Дніпра] осіла була на довгі роки запорізька вольница* (Рильський, III, 1956, 251)»²³. У сучасних словниках спостерігається зміна порядку подання вихідних і вторинних значень. Наприклад, Словник Ожегова наводить первісне, вихідне, за В. Далем, значення лексеми *атаман* — «1. предводитель шайки, вольницы», а вже «2. затем выборный, старшина, голова казачьей общины» (I, 27–28) — як вторинне, переносне від «названия военно-административных должностей в казачьих областях до революции и в казачьих войсках в старину» (Ожег., 29). Ймовірно, розглядувані значення розвинулися та функціонували паралельно, диференціація у визначенні їх взаємозв'язку залежить від територіального фактора (див.: БТС, 50; а також словникову екземпліфікацію А. Печерського, наведену з приводу вживання лексеми *дуван* — БАС, III, 1150).

Така динаміка не применшує надбання видатного лексикографа, оскільки зумовлена передусім «часовою рівновагою» лексикографічного відображення реалій, рухом у напрямку сучасності, подальшим перерозподілом і переходом лексичних одиниць у відповідні типи словників (локальні, жаргонні, історичні). Позитивна якість словникових статей В. Даля визначається, по-перше, фіксацією етимології номінацій та сукупності семантичних і словотвірних похідних, по-друге,— оцінкою явищ народною самосвідомістю. В. Даль не відносить козацькі реалії до конкретних історичних дат (маємо лише одиничний випадок), подекуди згадує реальні історичні постаті. Водночас його лексикографічна праця яскраво віддзеркалює імена і факти доби «малороссийской гетманщины», розквіт українського козацтва та його подальшу еволюцію. Словникові тлумачення встановлюють смислові зв'язки і специфіку семантичного наповнення пізніших та деяких сучасних понять і виразів. Низка поданих у Словнику «козацьких» номінацій за певними своїми значеннями, у певному контексті позначається українським етнокультурним змістом, притаманним російській літературній мові. Він фіксується як в ілюстративному матеріалі, почерпнутому з

²³ Словник української мови : В 11 т.— К., 1970.— Т. 1.— С. 736.

творів видатних російських письменників — О. І. Купріна, І. О. Буніна, В. Г. Короленка, — так і у відповідних словникових статтях сучасних російських лексикографічних джерел.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- БАС — Словарь современного русского литературного языка : В 17 т.— М. ; Ленинград, 1948–1965.
БТС — Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов.— СПб., 2000.— 1536 с.
Ожег. — Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под. ред. Н. Ю. Шведовой.— М., 1984.— 797 с.

T. M. POLYAKOVA

LINGUISTIC AND CULTURAL REPRESENTATION OF THE COSSACKS' REALIA AS IN V. I. DAL'S DICTIONARY

The article is devoted to the Russian lexicographic description of those «realia» that pertained to the Ukrainian Cossacks' organization. The Ukrainian historic and linguo-cultural lexemes, recorded in V. Dal's Dictionary, are considered in our contribution as an integrating part of the Russian literary language.

Key words: East-Slavic historic lexicon, Ukrainian cultural specific words, Russian literary language, linguo-cultural documents of the Cossacks' epoch.

РОМАН ІВАНА ФРАНКА «ДЛЯ ДОМАШНЬОГО ОГНИЩА» КРИЗЬ ПРИЗМУ ЧАСТОТНОГО СЛОВНИКА

У статті описано методику та принципи укладання частотного словника роману І. Франка «Для домашнього огнища». Отримано статистичні параметри лексики твору, зокрема індекси різноманітності (багатство словника), винятковості, концентрації, співвідношення між рангом слова та величиною покриття тексту тощо. На основі частотних словників романів І. Франка «Перехресні стежки» (2007) та «Для домашнього огнища» (2010) здійснено порівняння основних кількісних характеристик вказаних текстів.

Ключові слова: частотність слова, частотний словник, ранг, *h*-рах *legomena*, індекси різноманітності, винятковості, концентрації, покриття тексту.

Частотність лексичної одиниці — важлива характеристика слова, оскільки вона свідчить про активність його функціонування в тексті, вагу в статистичній структурі тексту тощо. На цьому наголошують як українські, так і зарубіжні мовознавці¹. З'явилась і нова галузь лінгвістичної науки — статистична лексикографія, що займається, зокрема, теорією та практикою укладання частотних словників. Такий інтерес до статистичного обстеження великих сукупностей текстів зумовлений, з одного боку, необхідністю глибше пізнати закономірності функціонування мовних одиниць у тексті. З другого боку, виникнення статистичної лексикографії зумовлене суспільними потребами, практичним застосу-

¹ Дарчук Н. П. Статистичні характеристики лексики як відображення структури тексту // Мовознавчі студії. — К., 1976. — С. 97–102; Дарчук Н. П., Грязнухіна Т. О. Частотний словник сучасної української публіцистики // Мовознавство. — 1996. — № 4–5. — С. 15–19; Муравецька М. П. Статистичні лінгвістичні дослідження та їх розвиток в українському мовознавстві // Мовознавство. — 1967. — № 5. — С. 47–58; Wimmer W., Altmann G. Review Article : On vocabulary richness // Journ. of Quantitative Linguistics. — 1999. — Vol. 6. N 1. — P. 1–9; Wimmer G. at al. Úvod do analýzy textov. — Bratislava, 2003. — 344 s.; Popescu I.-I., Altmann G. Some aspects of word frequencies // Glottometrics. — 13. — 2006. — P. 23–46; Köhler R., Altmann G. Aims and Methods of Quantitative Linguistics // Problems of Quantitative Linguistics. — Chernivci, 2005. — P. 12–42; Тулдава Ю. П. Проблемы и методы квантитативно-системного исследования лексики. — Таллин, 1987. — С. 62–64; Alekseev P. M. Frequency dictionaries // Quantitative linguistics : an international handbook / Ed. by R. Köhler, G. Altmann, R. G. Piotrowski. — Berlin ; New York, 2005. — P. 312–324.; Алексеев П. М. Частотные словари : Учеб. пособие. — СПб., 2001. — 156 с.; Шайкевич А. Я. О статистическом словаре языка Достоевского // Русский язык в научном освещении. — М., 2001. — № 2. — С. 122–149; Шайкевич А. Я. Количественные методы в языкознании // Лингвистический энциклопедический словарь / Ред. Н. Л. Ярцева. — М., 1990. — С. 231–232; Pawłowski A. Metody kwantytatywne w sekwencyjnej analizie tekstu. — Warszawa, 2001. — 168 s.; Ruszkowski M. Statystyka w badaniach stylistyczno-składniowych. — Kielce, 2004. — 144 s.

ванням надбавь мовознавства для удосконалення системи стенографії і відбору лексичного мінімуму для словників різного типу, раціонального використання пам'яті комп'ютера для автоматичного опрацювання текстової інформації, теорії та практики перекладознавства².

Загальне застосування і мета частотного словника (ЧС) полягають в опрацюванні ймовірно-статистичної моделі системного лінгвістичного об'єкта, а саме мови (підмови, стилю, ідіолекту)³. Проте основне завдання ЧС — це насамперед теоретичні дослідження мови, на базі якої укладено частотний словник. Серед тенденцій та перспектив розвитку статистичної лексикографії П. Алексєєв вказує на залучення до дослідження великої кількості мов та підмов, перехід від загального до часткового. Кількісно-статистичний опис ідіолекту письменника природно входить у цей контекст.

Таким чином, на стику авторської та статистичної лексикографії виник частотний словник мови письменника, і це закономірно, оскільки для опису ідіолекту письменника необхідні не лише якісні, а й кількісні характеристики лексики його творів. Саме тому для найвидатніших майстрів пера різних часів і народів укладали частотні словники, де наводили кількість уживань слова в обстежених текстах. Так, існують ЧС Арістотеля, В. Шекспіра, В. Гюго, Дж. Джойса, К. Чапека, Ф. Достоевського, Л. Толстого, А. Чехова, М. Лермонтова, М. Горького⁴, болгарського поета Н. Вапцарова⁵, польського письменника К. Бачинського⁶, сербських прозаїків М. Павича, Д. Албахарія, М. Данойліча, С. Велмар-Янкович⁷ тощо.

В українській лексикографії інформацію про частоту вживання слова містять словники мови Т. Шевченка⁸ та Г. Квітки-Основ'яненка⁹, словопоказники

² Rybicki J. Stylometria komputerowa w służbie tłumacza (na przykładzie własnych przekładów) // Rocznik przekładoznawczy : Studia nad teorią, praktyką i dydaktyką przekładu.— 2007–2008.— N 3/4.

³ Alekseev P. M. Op. cit.

⁴ Colin B., Rutten C. Aristote, categoriae: index verborum, listes de fréquence.— Liège, 1993; Complete Shakespeare wordlist.— http://en.wiktionary.org/wiki/Wiktionary:Frequency_lists/Complete_Shakespeare_wordlist; Brune E. Le vocabulaire de Victor Hugo.— Genève, 1988; Hanley M. L. Word index to James Joyce's «Ulysses».— Madison, 1951; Ulysses by J. Joyce. A Ranked Concordance.— <http://www.doc.ic.ac.uk/~rac101/concord/texts/ulysses/>; Slovník Karla Čapky / Hl. ed. F. Čermák. Ustav Českého národního korpusu.— Praha, 2007.— 715 s.; Шайкевич А. Я., Андрущенко В. М., Ребецькая Н. А. Статистический словарь языка Достоевского.— М., 2003.— 880 с.; Частотный словарь романа Л. Н. Толстого «Война и мир» / Великодворская З. Н. и др. (ред.).— Тула, 1978; Гребенищikov А. О. Частотный словарь рассказов А. П. Чехова / Под ред. Г. Я. Мартыненко.— СПб., 1999; Частотный словарь языка М. Ю. Лермонтова // Лермонтовская энциклопедия.— М., 1981.— С. 717–774; Алексєєв П. Частотный словарь автобиографической трилогии М. Горького.— СПб., 1996.— 205 с.

⁵ Честотен речник на Вапцаровата поезия / Крилова Г. В., Азарова А. А., Захаревич Е. А. и др.— Велико Търново, 1996.

⁶ Balowski M. Lista frekwencyjna poezji, prozy i dramatu Krzystofa Kamila Baczyckiego.— Prohovice, 1997.

⁷ Vasić S. Polazne osnove novije srpske proze. Knj. 2. Hazarski rečnik Milorada Pavića: frekvencijski rečnik.— Beograd, 1998; Vasić S. Polazne osnove novije srpske proze — frekvencijski rečnik romana Mamac Davida Albaharija.— Beograd, 2001; Vasić S. Polazne osnove novije srpske proze — frekvencijski rečnik romana Oslobodioci i izdajnici Milorada Danojlića.— Beograd, 2002; Vasić S. Polazne osnove novije srpske proze — frekvencijski rečnik romana Bezdno Svetlane Velmar-Janković.— Beograd, 2000.

⁸ Словник мови Шевченка : У 2 т. / Ред. В. С. Ващенко.— К., 1964.

⁹ Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : У 3 т. / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх.— Х., 1978.

до творів І. Котляревського¹⁰, Т. Шевченка¹¹, Лесі Українки¹², Ю. Федьковича¹³, А. Тесленка¹⁴ та інших письменників.

Електронний частотний словник сучасної української поетичної мови (обсягом 300 тис. слововживань) доступний в Інтернеті¹⁵. Він охоплює твори таких українських митців ХХ ст., як Ю. Андрухович, М. Вінграновський, М. Воробйов, І. Драч, І. Жиленко, О. Забужко, С. Йовенко, Т. Коломієць, Л. Костенко, І. Малкович, Б. Олійник, Д. Павличко, В. Стус, Л. Скирда.

Перші засади словникового опису творів І. Франка заклав І. Ковалик¹⁶, зокрема вийшла друком «Лексика поетичних творів Івана Франка»¹⁷, що подає всі лексеми (35 000) поезії письменника за алфавітом із вказівкою на частотність кожної з них. На основі цієї праці виконано низку досліджень, наприклад статистичний аналіз лексики¹⁸, кількісний аналіз антропонімів¹⁹ тощо.

Нині реалізується проект комплексного квантитативного опису творів І. Франка²⁰, що розпочався з етапу кількісної параметризації великої прози письменника. Він передбачає поетапне укладання ЧС романів (повістей) автора (зокрема, вийшов друком ЧС роману «Пережесні стежки»²¹), з подальшим їх зіставленням і виявленням багатства Франкового мовлення, особливостей добору мовних засобів, підтвердженням чи спростуванням статистичних законів, що також вносить уточнення до ідіолекту письменника.

Передбачається, що ЧС І. Франка дасть кількісну характеристику одиницям мовлення письменника, а тим самим детальний та вичерпний перелік лексичних одиниць, що може стати базою для укладання словника його мови тлумачного типу.

Роман «Для домашнього огнища» займає важливе місце у творчості І. Франка. Це єдиний великий прозовий твір, написаний не від номера до номера, а відразу весь — від першого до останнього рядка²². І. Франко створив його спершу по-

¹⁰ Ващенко В. С., Медведєв Ф. П., Петрова П. О. Лексика «Енеїди» І. Котляревського : Показчик слововживання. — Х., 1955. — 207 с.; Бурачок А. А., Залишко А. Т. та ін. Лексика п'єс та од І. П. Котляревського / За ред. А. Бурачка. — К., 1974. — 54 с.

¹¹ Ващенко В. С., Петрова П. О. Шевченкова лексика : Словопоказчик до поезій Т. Г. Шевченка. — К., 1961. — 106 с.

¹² Бойко М. Ф. Словопоказчик драматичних творів Лесі Українки. — К., 1961. — 93 с.

¹³ Юрій Федькович : Словопоказчик мови творів письменника // Гол. ред. К. М. Лук'янюк. — Чернівці, 2004. — 188 с.

¹⁴ Сизько Т. Лексика мови Архипа Тесленка : Словопоказчик оповідань. — Д., 1970. — 101 с.

¹⁵ Частотний словник сучасної української поетичної мови (2003–2008). — www.mova.info/Page2.aspx?l1=89.

¹⁶ Ковалик І. І. Принципи укладання Словника мови творів Івана Франка // Українське літературознавство. Іван Франко. Статті і матеріали. — Л., 1968. — Вип. 5. — С. 174–183; Ковалик І. І. Наукові філологічні основи укладання і побудови Словника мови художніх творів Івана Франка // Там же. — 1972. — Вип. 17. — С. 3–10.; Ковалик І. І. Словник мови художніх творів Івана Франка : Пробний зошит // Там же. — 1976. — Вип. 26. — С. 63–99.

¹⁷ Полюга Л. М. Лексика поетичних творів Івана Франка : Метод. вказівки з розвитку лексики // Ковалик І. І., Ощипко І. Й. — Л., 1990. — 264 с.

¹⁸ Полюга Л. Статистичний аналіз лексики поетичних творів І. Франка // Іван Франко і національне відродження. — Л., 1991. — С. 164–166.

¹⁹ Полюга Л. М. До питання про опрацювання української літературної ономастики // Ономастика і апелятиви : Зб. наук. пр. — Д., 1998. — С. 42–47.

²⁰ Бук С. Квантитативна параметризація текстів Івана Франка: спроба проекту // Іван Франко. Студії та матеріали : Зб. наук. статей. — Л., 2010 (у друці).

²¹ Бук С., Ровенчак А. Частотний словник повісті І. Франка «Пережесні стежки» // Стежками Франкового тексту (комунікативні, стилістичні та лексикографічні виміри роману «Пережесні стежки») / Наук. ред. Ф. С. Бацевич. — Л., 2007. — С. 138–369.

²² Мороз М. «Для домашнього огнища» (творча та видавнича історія повісті І. Франка) // Рад. літературознавство. — 1982. — № 4. — С. 30.

льською мовою, перебуваючи у Відні під час славістичних студій у В. Ягича і готуючись до захисту докторату. В. Щурат, який мешкав тоді разом з ним, згадує: «... Франко творив при мені повість “Для домашнього вогнища” на основі голосного у Львові судового процесу. Міркуючи, що повість може бути для поляків цікавіша ніж для українців, написав її зразу по-польськи зимою 1892 та й передав її до Варшави через Зигмунда Василевського ...»²³.

У листі до Я. Карловича І. Франко пише: «Я, звичайно, як добрий батько, хотів би це моє дітище добре продати тим більше, що, залишивши роботу у “Kurjer” i Lw[owskim]” і готуючись до захисту докторату, потребу грошенят як для свого перебування у Відні, так і для утримання дружини і дітей у Львові»²⁴, далі просить подати твір до кількох варшавських редакцій, щоб отримати «дещо більший аванс (30–50 %)»²⁵. Існує думка, що саме гостра потреба в грошах змусила І. Франка написати цей твір по-польськи — зі сподіванням надрукувати його у варшавському виданні, де можна розраховувати на «дещо більший аванс»²⁶. Проте польською мовою твору тоді так надруковано й не було — не пройшов цензури.

У вересні 1893 р. І. Франко почав перекладати текст українською. Оскільки «зміна мови передбачає зміну читацької аудиторії, ... певну зміну усього читачького поля загалом»²⁷, то й перекладав роман автор не дослівно, а переорієнтовуючись на українського читача з його характерними смаками. Насамперед написав присвяту О. Мирному, створюючи алюзії на його «Повію». Україномовний твір уперше повністю надруковано 1897 р. у серії «Літературно-наукова бібліотека» (кн. 11).

Роман піднімає важливу проблему суспільства²⁸, яка не втратила актуальності й сьогодні. Головна героїня Анеля Ангарович, опинившись із двома дітьми без засобів для існування, коли чоловік-військовий був на війні в Боснії, стає частиною «бізнесу», що займається вербуванням-продажем молодих дівчат у публічні будинки (1992 р. за сюжетом твору знято художній фільм з однойменною назвою режисером Б. Савченком).

ЧС роману укладено за виданням повного зібрання творів І. Франка в 50-ти т. (К., 1979) з урахуванням прижиттєвого видання 1897 р.²⁹ У цій статті квантитативний опис його лексики здійснено вперше.

Як відомо, у другій половині XIX ст. існували різні правописні системи, але жодна з них не була обов'язковою³⁰. Тому в процесі роботи над ЧС роману «Для домашнього вогнища» виявлено основні відмінності між текстами вказаних видань. Так, відновлено написання літери *г* у словах *гудзик*, *гешефт*, *цуг*, *Бота мі!* (серб. *Божє мій*), *тетівський*, *легейда*. На відміну від прижиттєвого видання

²³ Щурат В. Франків спосіб творення // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. ст. і примітки М. Гнатюка.— Л., 1997.— С. 281.

²⁴ Франко І. До Яна Карловича // Зібрання творів : У 50 т.— К., 1979.— Т. 49.— С. 368 (Тут і далі переклад наш).

²⁵ Там же.

²⁶ Мороз М. Зазнач. праця.— С. 29–30; Тодчук Н. Роман І. Франка «Для домашнього вогнища»: простір і час.— Л., 2002.— С. 14.

²⁷ Тодчук Н. Зазнач. праця.— С. 27.

²⁸ Вервес Г. Д. Проблематика польських повістей Івана Франка // Рад. літературознавство.— 1963.— № 3.— С. 64–82.

²⁹ Франко І. Для домашнього вогнища.— Л., 1897.— 149 с.

³⁰ Терлак З. Мовно-правописне редагування творів Івана Франка і проблема збереження автентичності авторського тексту // Іван Франко: дух, наука, думка, воля : Матеріали Міжнародного конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня — 1 жовтня 2006 р.).— Л., 2010.— Т. 2.— С. 22.

«Перехресних стежок»³¹, через літеру *z*, а не *r* написано слова *грунт*, *гвалт*, *морґ* (міра площі) та ін. Можна було очікувати фарингальне *r* у власних назвах *Рейхлінген*, *Големб'я*, проте в першодруці використано фрикативне *z*.

Також виявлено значну кількість інших правописних відмінностей, які, проте, не впливають на статистичну структуру тексту на лексичному рівні: використання на місці сучасної *i* після голосних літери *i* або буквосполучення *йі* (*єі*, *боїть ся*, *йій*, *прийїде*, *вспокоїти(ся)*, *твоїм*, *другої*, *приїзду*, *Боснії*); написання *i* подекуди на місці сучасного *и* (*систематично*, *трівожились*, *тривоги*, *корідора*) та в род. в. однини іменників жінок р. (*пам'яті*, *осени*, *хвили*); використання суфікса та закінчення наз. в. іменників середнього роду *-н(є)*, *-т(є)*, *-с(є)* на місці сучасного *-н(я)*, *-т(я)*, *-с(я)* (*чутє*, *прочутє*, *бажанє*, *розчаруванє*, *привитанє*, *волосє*, але *зворушеня*) та ін.

Зафіксовано також відмінності, які впливають на кількісні характеристики лексем: написання зворотної дієслівної частки *-ся* окремо (а *-сь* — разом), слова *нів* та частки *-небудь* — окремо (*нів години*, *що небудь*), частки *ж* — разом (*робиж*), складених прислівників типу *раз-у-раз* — через дефіс; написання сучасних прислівників, що починаються колишніми прийменниками, окремо (*поперед*, *з близька*, *на ліво*, *що хвиля*, *з далека*, *до дому*) тощо. Цікаво, що частка *-ся* у творі трапляється 1285 разів, це друге (!) за частотою значення після *i* / *й*.

Привертає увагу, що в оригінальному тексті польське прізвище *Szablińska* фонетично наближене до української вимови: *Шаблінська*, тоді як у виданні 1979 р. подано *Шаблінська*, а ім'я головної героїні *Aniela* в оригіналі наближене до польського звучання: *Анєля*, на противагу *Анеля* в 50-томнику. За винятком наведених різнописань тексти видань загалом ідентичні.

Роман «Для домашнього вогнища» — другий за порядком твір письменника, лексика якого отримала комплексну кількісну характеристику у вигляді частотного словника. ЧС роману «Для домашнього вогнища» укладено на підставі лінгвостатистичного аналізу тексту твору і являє собою впорядкований список слів, забезпечений даними про частоту їх уживаності в тексті. Окремим словом вважаємо послідовність літер (тут апостроф і дефіс розглядаються як літера) між двома пропусками чи розділовими знаками, тому складні числівники виступали як різні слова. ЧС твору подає інформацію про словникові одиниці (леми) і про слововформи: парадигматичні форми і фонетичні варіанти слів.

Формування частотного словника здійснено за графічним збігом лем, і кожна частина мови мала свою схему об'єднання слововформ під лемою: аналогічну, як і в частотних словниках художньої прози³², публіцистики³³, розмовно-побутового³⁴, наукового³⁵ та офіційно-ділового³⁶ стилів.

Іменник — до називного відмінка однини зведено форми всіх відмінків однини та множини. Частоту множинних іменників зведено до форми називного відмінка множини (*причандали*, *условины*, *зостанки*). Оскільки такі форми імен-

³¹ Франко І. *Перехресні стежки* : Повість.— Л., 1900.— 320 с. (на обкладинці вказано 1899 рік).

³² Частотний словник сучасної української художньої прози / За ред. В. С. Перебийніс.— К., 1981.— Т. 1.— 863 с.; Т. 2.— 855 с.

³³ Дарчук Н. П., Грязнухін Т. О. Зазнач. праця.

³⁴ Бук С. 3000 найчастотніших слів розмовно-побутового стилю сучасної української мови / Наук. ред. Ф. С. Бацевич.— Л., 2006.— 180 с.

³⁵ Там же.— 192 с.

³⁶ Бук С. Частотний словник офіційно-ділового стилю: принципи укладання і частотні характеристики // *Лінгвістичні студії*.— 2006.— Вип. 14.— С. 184–188.

ників, як *домінікани*, *єзуїти*, *турки* і їм подібні позначають осіб і чоловічої, і жіночої статі, їх не було зведено до чоловічого роду однини.

Прикметник — до називного відмінка однини чоловічого роду зведено відмінкові форми всіх родів у однині та множині, вищий і найвищий ступені порівняння, за винятком суплетивних форм, які зведено окремо до називного відмінка однини чоловічого роду вищого ступеня, напр.: *більший*, *найбільший* зведено до *більший*. Така традиція усталилася в більшості словопоказчиків і частотних словників української мови.

Займенник та числівник — зведено відмінкові форми відповідно до типу відмінювання.

Дієслово — до інфінітива зведено синтетичні форми часу (теперішній, минулий і майбутній), форми наказового способу і дієприслівник, а також безособові форми на *-но*, *-то*. Аналітичні форми часу ми вважали синтаксичними утвореннями, кожний складник яких зареєстровано як окреме слово.

Дієприкметник — до називного відмінка однини чоловічого роду зведено відмінкові форми всіх родів у однині та множині, оскільки розглядаємо його як різновид віддієслівного прикметника із властивими йому основними категоріями (рід, число, відмінок) та типовою синтаксичною роллю означення³⁷.

Прислівник — зведено вищий і найвищий ступені порівняння, за винятком суплетивних форм.

Лематизацію слів з частками *-но*, *-таки*, *-то*, слововживань з якими в тексті роману налічується кілька десятків, реалізовано таким чином: змінні частини мови зведено до початкових форм (*розповідж-но* до *розповідсти*), у незмінних ці частки збережено (*тим-то*, *якось-то*, *якби-то*, *все-таки*, *нареши-таки*, *зовсім-таки*...).

До початкової форми зведено фонетичні варіанти слів, де чергування початкових або кінцевих літер пов'язане з милозвучністю мови, а саме: дієслова з постфіксами *-ся* / *-сь*; сполучники *щоб* / *щоби*, *і* / *й*; частки *ж* / *же*, *б* / *би*, *ще/іще*; прийменники *у* / *в*, *з* / *із* / *зі* / *зо* та деякі інші; слова з відповідними префіксами (*вложити/уложити*, *весь* / *увесь* / *ввесь*, *всякий* / *усякий*), а також *вулиця* / *улиця*, *вуха* / *уха*.

Не зводилися до єдиного слова такі: *влюблений* / *улюблений*, *вклад* / *уклад*, *впадати* / *упадати*, оскільки вони мають різні значення:

...мов який *влюблений* хлопчина ... = *закоханий*;
...не доторкнувся своєї *улюбленої* легоміни ... = *який подобається більше, ніж інші*;
Твоя пенсія наразі буде йти на *вклади* в господарство = *внески*;
...цілим вихованням, цілим життям, *укладом*, ... попросовано її етичні основи = *встановлений порядок, що склався у житті, побуті, родині*;
І чого ж тут гніватись і в пафос *впадати*? = *пафосувати* (дія за значенням іменника);
Впадала на різні здогади ... = *здогадувалася* (дія за значенням іменника);
Супроти рішучого зізнання сих дівчат усяке підозріння супроти вашої жінки *упадає* = *зникає*.

В одній словниковій статті подано слова *ледве* / *ледво*, *трохи* / *троха*, *стілки* / *стілко* і под., оскільки в 50-томному виданні творів І. Франка авторську форму (*троха*, *стілко* ...) залишено в мовленні персонажів, а сучасну літературну форму (*трохи*, *стілки* ...) подано в інших випадках³⁸.

³⁷ Вихованець І. Р. Частиномовний статус дієприкметників // Українська мова. — 2003. — № 2. — С. 54–60.

³⁸ Від редакційної колегії // Франко І. Зібрання творів : У 50 т. — К., 1979. — Т. 1. — С. 14–15.

У словнику розмежовано лексичну та лексико-граматичну омонімію методом контекстуального аналізу: *а* (сполучник / частка / вигук), *раз* (прислівник / іменник / сполучник), *та* (займенник / сполучник / частка), *так* (частка / прислівник / сполучник), *то* (сполучник / частка / займенник), *волів* (іменник / дієслово), *дні* (наз. в. мн. від *день* і род. в. одн. від *дно*) тощо. В омографах вказано наголос: *мук*́ і *м*́ка, *в*́кликати і *виклик*́ти тощо.

У ЧС для розрізнення омонімів у дужках подано або вказівку на значення — *ніч*́ао (присудк. сл.), або на частиномовну належність — *мати* (ім.) і *мати* (дієсл.).

Додаток у кінці статті містить першу сотню найчастотніших лем (слів, зведених до словникової форми). Очікувано високий ранг мають, крім службових частин мови, назви персонажів *капітан*, *Анеля*, *Редліх*, *Юлія*; дієслова *бути*, *могти*, *мати*, *знати*; іменники *пан*, *пані*, *рука*, *діти*.

Наведемо деякі результати статистичних підрахунків:

1. Обсяг роману (N) — 44 840 слововживань.
2. Кількість різних словоформ (V_ϕ) — 11 505.
3. Кількість різних слів (V) — 6486.
4. Багатство словника (індекс різноманітності), тобто відношення обсягу словника лексем до обсягу тексту (V/N), становить 0,145.
5. Середня повторюваність слова в тексті, тобто відношення обсягу тексту до обсягу словника лексем (N/V), — 6,9. Інакше кажучи, кожне слово в середньому вжито в досліджуваному тексті приблизно 7 разів.
6. Кількість *h*арак *l*еgоmеnа — слів із частотою 1 — ($V_1 = 3363$) становить 7,5% тексту і 51,85% (понад половину!) словника.
7. Індекс винятковості в тексті, тобто відношення V_1 до обсягу тексту (V_1/N), — 0,075.
8. Індекс винятковості у словнику, тобто відношення V_1 до обсягу словника (V_1/V), становить 0,52. Числа в пунктах 7, 8 — показники варіативності лексики.
9. Протилежним до індексу винятковості є індекс концентрації — відношення кількості слів з високою частотою (10 і вище, їх у романі — 598) до обсягу тексту ($V_{10}/N = 0,752$) або словника ($V_{10}/V = 0,092$).

Відносно невелика кількість високочастотної лексики (і, відповідно, низький індекс концентрації) та порівняно велика кількість слів із частотою 1 (і, відповідно, високий індекс винятковості) свідчать про неабияку різноманітність лексики роману.

Цікаво порівняти кількісні дані двох романів І. Франка — «Для домашнього огнища» та «Перехресні стежки» на основі їхніх ЧС. Зіставлення характеристик різних текстів має сенс лише у випадку приблизно однакової кількості слововживань в аналізованих матеріалах, оскільки збільшення обсягу словника відбувається не пропорційно до збільшення обсягу тексту, а дещо повільніше³⁹. Оскільки обсяг роману «Для домашнього огнища» більш як удвічі менший за обсяг «Перехресних стежок», то, наприклад, вищий індекс різноманітності його лексики чи більша частка *h*арак *l*еgоmеnа у словнику є очікуваними явищами. Ця проблема потребує окремого детальнішого дослідження. У табл. 1 наведено зіставлення деяких параметрів двох творів. Для коректного порівняння подано результати розрахунків на матеріалі перших 44 840 слововживань роману «Перехресні стежки», що відповідає обсягові роману «Для домашнього огнища».

³⁹ Частотний словник сучасної української художньої прози.— К., 1981.— Т. 1.— С. 14; Тулдава Ю. П. Зазнач. праця.— С. 62–64.

Таблиця 1

Зіставлення кількісних характеристик романів І. Франка «Для домашнього вогнища» та «Перехресні стежки»			
Кількісні характеристики	Для домашнього вогнища	Перехресні стежки (перші 44 840 слововживань)	Перехресні стежки (весь текст)
Обсяг роману (N)	44840	44840	93888
Кількість різних словоформ (V_{Φ})	11505	11506	19448
Кількість різних слів (V)	6486	6561	9978
Багатство словника (індекс різноманітності)	0,145	0,146	0,106
Середня повторюваність слова в тексті (N/V)	6,9	6,8	9,41
Кількість нарах legomena (V_1)	3363	3586	4907
Індекс винятковості у тексті (V_1/N)	0,075	0,080	0,0523
Індекс винятковості в словнику (V_1/V)	0,519	0,547	0,492
Індекс концентрації тексту (V_{10}/N)	0,752	0,731	0,795
Індекс концентрації словника (V_{10}/V)	0,092	0,087	0,113

Як видно з таблиці, для текстів І. Франка однакового розміру основні квантитативні показники фактично збігаються, а саме: кількість різних словоформ та слів, багатство словника, середня повторюваність слова в тексті тощо. Дещо відрізняються лише кількість нарах legomena (і через це — індекс винятковості в тексті та словнику), а також індекс концентрації тексту і словника.

Визначальною ознакою ЧС є те, що слова в ньому розміщують у порядку спадання частоти, тобто слово з найбільшою частотою має ранг 1, наступне — 2 і т. д. Таке подання інформації дає змогу обчислити, яку частку тексту (покриття) становлять слова з найбільшою частотою. Величину покриття тексту для певного рангу обчислюють як відношення суми абсолютних частот усіх слів з меншими рангами до загальної кількості слів у тексті. Співвідношення між рангом слова та покриттям тексту подано у табл. 2 і на рис. 1.

Таблиця 2

Співвідношення між рангом слова та величиною покриття тексту					
Ранг	Покриття	Ранг	Покриття	Ранг	Покриття
1	3,33	200	58,83	1500	83,99
5	11,78	300	63,87	2000	87,39
10	18,88	400	67,45	3000	91,96
25	31,13	500	70,25	4000	94,46
50	40,19	600	72,56	5000	96,69
75	45,65	750	75,39	6000	98,92
100	49,59	1000	79,01	6484	100,0

З табл. 2 видно, що перші за частотністю 25 слів покривають 31% тексту, перші 100 слів — 50%, 1000 слів — 79% тексту.

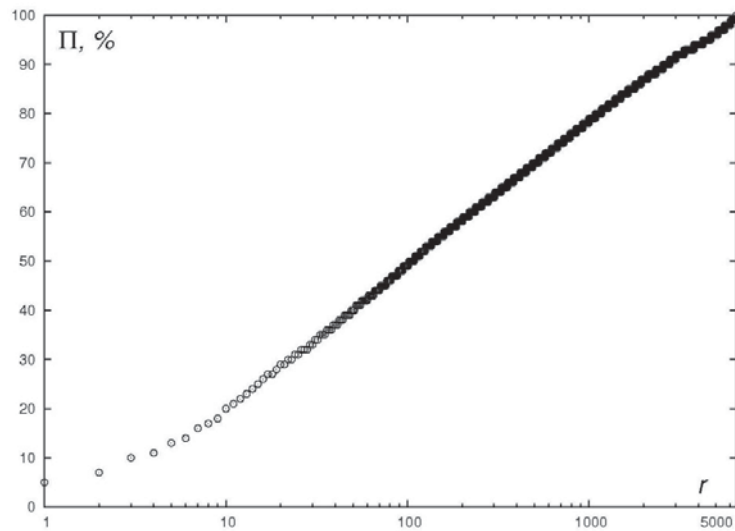

Рис. 1. Залежність величини покриття тексту (П) від рангу лема (r).

ЧС роману І. Франка «Для домашнього огнища», за класифікацією частотних словників, наведеною В. Перебийніс⁴⁰, є 1) за одиницями підрахунку — частотним словником слів та словоформ; 2) за обсягом вибірки — невеликим; 3) за характером вибірки — частотним словником конкретного твору; 4) за обсягом — повний; 5) за характером подання матеріалу — алфавітно-частотним і частотно-алфавітним; 6) за статистичними характеристиками одиниць — частотним словником абсолютної та відносної частоти без статистичних її оцінок.

Отже, ЧС роману дав змогу подати важливі статистичні характеристики тексту, такі як обсяг роману, кількість різних словоформ та слів, індекс різноманітності (багатство словника), середня повторюваність слова в тексті, кількість нарах легомена, індекс винятковості в тексті та у словнику, індекс концентрації, співвідношення між рангом слова та величиною покриття тексту. Крізь призму ЧС лексичний склад роману отримує нову інтерпретацію.

Таблиця 3

Перша сотня найчастотніших лем роману І. Франка «Для домашнього огнища»				
Ранг	Лема	Абс. част.	Відн. част., %	Покр., %
1	і—1393; и—101	1494	3,33	3,33
	-ся	1285	2,87	
2	він	1020	2,27	8,47
3	не	1000	2,23	10,70
4	в—728; у—241	969	2,16	12,86
5	я	800	1,78	14,65
6	з—620; із—54; зі—33; зо—13	720	1,61	16,25
7	на	703	1,57	17,82
8	той	589	1,31	19,13
9	сей	588	1,31	20,45
10	бути	585	1,30	21,75
11	що (займ.)	577	1,29	23,04
12	до	543	1,21	24,25
13	вона	529	1,18	15,43

⁴⁰ Перебийніс В. С. Частотний словник // Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. — К., 2000. — С. 790.

14	що (спол.)	529	1,18	26,61
15	капітан	489	1,09	27,70
16	а (спол.)	478	1,07	28,76
17	ти	361	0,81	29,57
18	свій	276	0,62	30,19
19	ж—245; же—25	270	0,60	30,79
20	вони	255	0,57	31,36
21	могти	246	0,55	31,90
22	весь—154; увесь—87; ввесь—1	242	0,54	32,44
23	Анеля (ім'я)	236	0,53	32,97
24	такий	233	0,52	33,49
25	та (спол.)	226	0,50	33,99
26	знати	206	0,46	34,45
27	за	202	0,45	34,90
28	коли	202	0,45	35,35
29	би—162; б—39	201	0,45	35,80
30	про	198	0,44	36,24
31	мати (дієсл.)	188	0,42	36,66
32	якийсь	186	0,41	37,08
33	себе	183	0,41	37,49
34	ми	171	0,38	37,87
35	вже—120; уже—49	169	0,38	38,24
36	але	168	0,37	38,62
37	так (присл.)	164	0,37	38,99
38	мовити	161	0,36	39,34
39	ще—143; іще—18	161	0,36	39,70
40	який	154	0,34	40,05
41	ми	148	0,33	40,38
42	по	144	0,32	40,70
43	сам	137	0,31	41,00
44	як (спол.)	136	0,30	41,31
45	пан	135	0,30	41,61
46	від	134	0,30	41,91
47	щоби—110; щоб—24	134	0,30	42,21
48	тут	130	0,29	42,50
49	один	126	0,28	42,78
50	рука	124	0,28	43,05
51	тепер	124	0,28	43,33
52	там	122	0,27	43,60
53	хвиля	121	0,27	43,87
54	око	118	0,26	44,13
55	раз (ім.)	112	0,25	44,38
56	ні	111	0,25	44,63
57	діти (ім.)	103	0,23	44,86
58	Редліх (прізви.)	103	0,23	45,09
59	іти—42; йти—59	101	0,23	45,32
60	ви	100	0,22	45,54
61	перед (прийм.)	100	0,22	45,76
62	хотіти	100	0,22	45,99
63	жінка	99	0,22	46,21

64	для	97	0,22	46,72
65	слово	94	0,21	46,63
66	адже (част.)	93	0,21	46,84
67	котрий	91	0,20	47,04
68	то (спол.)	88	0,20	47,24
69	лице	86	0,19	47,43
70	сказати	86	0,19	47,62
71	ну	84	0,19	47,81
72	душа	81	0,18	47,99
73	голова	79	0,18	48,17
74	бачити	78	0,17	48,34
75	мусити	78	0,17	48,51
76	ніщо	78	0,17	48,69
77	тільки	77	0,17	48,86
78	щось (займ.)	77	0,17	49,03
79	то (част.)	76	0,17	49,20
80	чи (част.)	75	0,17	49,37
81	навіть	74	0,17	49,53
82	пані	74	0,17	49,70
83	зовсім	73	0,16	49,86
84	при	73	0,16	50,02
85	ані	72	0,16	50,19
86	без	71	0,16	50,34
87	дуже	71	0,16	50,50
88	Юлія (ім'я)	71	0,16	50,66
89	кілька	70	0,16	50,82
90	говорити	69	0,15	50,97
91	може	69	0,15	51,12
92	скрикнути	69	0,15	51,28
93	або (спол.)	68	0,15	51,43
94	мов	68	0,15	51,58
95	думка	67	0,15	51,73
96	тільки	66	0,15	51,88
97	голос	65	0,14	52,02
98	так (част.)	65	0,14	52,17
99	хто	65	0,14	52,31
100	час	65	0,14	52,46
101	знов	64	0,14	52,60
102	твій	64	0,14	52,74
103	чи (спол.)	64	0,14	52,89

(Львів)

S. N. BUK

IVAN FRANKO'S NOVEL «DLJA DOMASHNJOHO OHNYSHCHA» («FOR THE HEARTH») FROM THE FREQUENCY DICTIONARY PERSPECTIVE

In the article, the methodology and the principles of the compilation of the Frequency dictionary for Ivan Franko's novel «Dlja domashnjoho ohnyshcha» («For the Hearth») are described. The following statistical parameters of the novel vocabulary are obtained: variety, exclusiveness, concentration indexes, correlation between word rank and text coverage, etc. The main quantitative characteristics of Franko's novels «Perekhresni stezhky» («The Cross-Paths») and «Dlja domashnjoho ohnyshcha» are compared on the basis of their frequency dictionaries.

Key words: word frequency, frequency dictionary, rank, hapax legomena, variety, exclusiveness, concentration indexes, text coverage.

З РОМАНСЬКОЇ ЕТИМОЛОГІЇ: ДО СЕМАНТИКО-ТИПО- ЛОГІЧНОГО КРИТЕРІЮ ПОЯСНЕННЯ ЛАТ. *QUAERĒRE*

У статті пропонується нова етимологія латинського дієслова *quaerĕre*, яка ґрунтується на семасіологічних і типологічних принципах. Спостереження над семантичною еволюцією рефлексів *quaerĕre* в романських мовах використовуються для підтвердження запропонованої етимології.

Ключові слова: етимологія, семасіологія, семантична еволюція, романські мови, лексема.

У романському мовному просторі існують лексеми, історія яких, незважаючи на величезний досвід етимологічних та семасіологічних досліджень, і досі залишається неясною. До таких лексем належить латинське дієслово *quaerĕre*, яке вже тривалий час дає дослідникам підґрунтя для дискусій щодо його етимології та семантичної еволюції його рефлексів у різних романських мовах. У класичній латині *quaerĕre* має такі значення: «шукати, розшукувати», «намагатися, прагнути, сильно хотіти», «намагатися придбати, здобувати», «запитувати», «досліджувати», «вести слідство, допитувати» (Forcellini, V, 15–16; Ernout, Meillet, 971; Walde, Hofmann, 2, 396; Bréal, Bailly, 294; OLD, 1533; Дворецкий, 841; Трофимчук, 518)¹. Попри первісну полісемію це дієслово отримало статус базової лексеми з тим чи іншим конкретним значенням («запитувати», «просити», «любити» тощо) у різних романських мовах. Пропонована стаття репрезентує досвід дослідження та опису всього шляху лексеми від індоєвропейської прамови до сучасних романських мов і дає відповідь на деякі питання етимології та семантичної еволюції цієї лексеми, що мала широкий ужиток у різних мовах романської групи в усі періоди їхньої історії.

Дієслово *quaerĕre* було поширеним у латинській мові — як класичній, так і народній. Уживалося воно в усіх названих вище значеннях. Наведемо кілька типових прикладів із творів, у яких відбилися тенденції, властиві народному мовленню: «set moriens pauper uiaticum debet *quaerere*» (Ap. Met., 6, XVIII) — «проте бідняк, що помирає, має *пошукати* гроші на дорозу»; «Confusus itaque et novitate facinoris attonitus, *quaerebam* quid excanduisset» (Pet. Sat., CXXXVII) — «Збентежений і здивований новиною про злочин, я *запитував*, чому вона так гарячує»; «Vt opinor, *quaerunt* litterae hae sibi liberos: alia aliam scandit» (Pl. Pseud., 23–24) — «Треба думати, що букви *хочуть* собі дітей: одна на одну піднімається». Подані приклади ілюструють широкий значеннєвий спектр уживання дієслова *quaerĕre*.

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

У науковій літературі питання етимології *quaerēre* представлене кількома версіями. В авторитетних джерелах пояснення цієї лексеми зводиться до вказівки на те, що вона невідома і незрозуміла (Walde, Hofmann, 2, 396–397; Ernout, Meillet, 972; Бенвенист, 331). Дотепною, але не більше того, можна назвати гіпотезу, залишену М. Т. Варроном: «сам *quaerēre* походить від того, що намагаються чимось (якоюсь річчю) заволодіти»². Тобто легендарний знавець народної етимології припускає, що *quaerēre* є складеним із *quae* та *res* дієсловом. Це словосполучення приблизно можна перекласти: «яка річ, справа». Е. Форчелліні, наводячи у своєму словнику варронівську версію утворення дієслова, так пояснює його значення: «*Quaero* — це, власне, докладати зусиль, щоб втрачена річ або та, якої ми не маємо, була відновлена або знайдена» (Forcellini, V, 15). Через подібні пояснення замість наукової етимології цього дієслова має лише результат поєднання очевидної семантики зі штучно вилученими з корпусу дієслова його фрагментами. Стосовно визначення М. Т. Варрона, дослідник його творчості П. Флорбер зауважив, що *quaerēre* він (Варрон) «акробатично притягнув від *quae* та *res*»³.

Насправді *quaerō* (*quairō*) — це колишнє **quaisō*, саме такою була архаїчна форма (Ernout, Meillet, 971). Дослідники історичної фонетики латинської мови давно довели, що дифтонг *ai* перейшов у *ae* ще на початку II ст. до н. е. (*ai* > *ae*)⁴. Надгробний напис 139 р. до н. е. дає приклад старого написання дієслова *quaerō*: «*ne quairatis honore quei minus sit mandatus*» (Федорова, 114) — «не *нутаїте* про почесну посаду, яку йому не (встигли) доручили». Важливим свідченням первинності дифтонга *ai* у структурі *quaerō*, безумовно, виступають тексти, написані оскською мовою, оскільки, як відомо, вона є найконсервативнішою з-поміж усіх італійських мов щодо фонетики. Тому показовим є написання оскського іменника *kvaissstur*, що відповідає лат. *quaestor*, спорідненому з *quaerō*⁵. Стосовно *r*, яке відіграло головну роль у версії М. Т. Варрона щодо іменника *res*, прихованого у структурі дієслова, слід зазначити, що цей звук є результатом закономірного ротацізму інтервокального *s* (*s* > *r*)⁶.

Таким чином, базовою, найдавнішою з відомих у романістиці формою, від якої має починатися аналіз латинської лексеми, є **quaisō*, і саме в ній можна вбачати індоевропейське коріння та індоевропейське вихідне значення.

Перш ніж викласти міркування щодо місця *quaerō* в індоевропейському мовному просторі, зауважимо, що в своєму аналізі ми спираємося на існуючу гіпотезу, яка, на нашу думку, заслуговує на увагу, хоч і не отримала подальшого розвитку і не була науково доведена, та й багато авторитетних учених відкинули її, не давши права на існування. Перелік гіпотез щодо етимології *quaerō* подає словник А. Вальде і Й. Б. Гофмана, серед них є й та, яку ми вважаємо цілком достовірною і такою, що потребує докладнішої розробки. Йдеться про можливість розгляду *quaerō* як похідного від іє. кореня **ais-* та займенника *quae*, проте цю гіпотезу Вальде і Гофман вважають сумнівною, апелюючи до нюансів структури слова, які заважають погодитися з нею (Walde, Hofmann, 2, 396–397). О. М. Трубачов згадує припущення Я. Отрембського, згідно з яким **quaisō* — це **k- μ -aisō*, де *k-* — префікс, який у слов'янських мовах виступає як суфікс лексе-

² Varron. La langue latine. — Paris, 1985. — Т. 2. Liv 6. — Р. 37.

³ Ibid. — Р. 17.

⁴ Нидерман М. Историческая фонетика латинского языка. — М., 1949. — С. 62.

⁵ Тронский И. М. Историческая грамматика латинского языка. — М., 1960. — С. 31–32.

⁶ Савченко А. Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. — М., 1974. — С. 72.

ми *искати* (походження *искати* від **ais-* не викликає сумнівів у лінгвістів; ЭССЯ, 8, 239). Слід зазначити, що сам О. М. Трубачов вважає таку гіпотезу малоймовірною. Що ж до гіпотези Я. Отрембського, то вона видається цікавою, але тільки з погляду можливості існування префікса в архаїчній формі латинського дієслова, адже навіть морфемного аналізу *quaisō* в літературі так і не було зроблено. Нижче подаємо наш власний погляд на етимологію *quaerō* і на ідею спорідненості *quaerō* з **ais-*.

По-перше, у випадку зі слов'янською лексемою *искати* може йтися лише про індоєвропейський словотворчий суфікс *-ske-* / *-sko-*, що утворював теперішній час (цей суфікс зберегла не тільки слов'янська, а й інші мови), тоді як індоєвропейський формант, приєднаний до кореня латинської лексеми, має починатися з *k^w-*, оскільки саме такий етимологічний звук позначається в латині диграфом *qu* (приймаючи цю гіпотезу, мусимо зазначити, що латинське дієслово — єдине з усіх споріднених форм в інших індоєвропейських мовах приєднало до кореня **ais-* цей формант). По-друге, ідея ототожнення префікса і суфікса видається некоректною як з огляду на різницю в часі їхньої появи в індоєвропейській прамові (вважається, що префікси виникли значно пізніше за суфікси ⁷), так і в питанні лексичного матеріалу, що слугував базою для їх утворення (іменники, дієприкметники, прислівники, прийменники — для префіксів, службові частини мови — для суфіксів). Висновок, з яким ми однозначно погоджуємося, — це теза про походження *quaerō* (разом з *искати*) від **ais-* та визначення *quaerō* як складного дієслова.

Довести це можна здебільшого теоретично, порівнюючи латинську лексему з індоєвропейським лексичним матеріалом, застосовуючи порівняльно-історичний метод аналізу, оскільки емпіричного матеріалу щодо витоків *quaerō* в літературі немає. Дослідження подібних лексем промовисто ілюструється словами Й. М. Тронського: «Пам'ятки більш-менш значних розмірів, що дозволяють робити висновки про граматичну систему латинської мови, з'являються в кінці III ст. до н. е., і система ця виступає вже в “готовому” вигляді, як така, що склалася в усіх своїх суттєвих частинах, а потім зазнає лише порівняно невеликих змін аж до останніх віків існування античного суспільства. Становлення системи не піддається, таким чином, безпосередньому спостереженню, і показати її принаймні в перспективі можна тільки за допомогою порівняльно-історичного методу, у зіставленні з реконструйованим найдавнішим станом індоєвропейських мов у цілому, мов італійської гілки зокрема» ⁸.

Отже, *quaisō* — це саме та форма, яку маємо в «готовому» вигляді, решта — висновки, які можна зробити під час аналізу.

1. Походження *quaisō* від **ais-* доводиться не стільки формально, виходячи зі збігу форм, скільки насамперед семантично, бо значення латинського дієслова збігається зі значенням як індоєвропейського кореня, так і лексем, що безперечно походять від **ais-*. Словники латинської мови фіксують *quaerō* з широким спектром значень, серед яких — «розшукувати», «вимагати», «дуже хотіти», «прагнути» (Е. Форчелліні для передання двох останніх значень вдається до лат. дієслова *cupio*; Forcellini, V, 16). Саме ці визначення подаються у словнику

⁷ Якщо загалом може йтися про такий елемент структури індоєвропейського слова, як префікс, оскільки найдавніші префікси в деяких індоєвропейських мовах сягають реліктових прийменників. А час утрати ними статусу самостійних лексичних елементів і приєднання до наступних повнозначних слів уже на правах префіксів необов'язково припадає на добу існування спільноіндоєвропейського мовного стану.

⁸ Тронский И. М. Очерки из истории латинского языка. — М., 1953. — С. 91.

Ю. Покорного для іє. кореня **ais-* (Pokorny, 16). А ось деякі лексеми інших індоєвропейських мов, що сягають **ais-*: авест. *isaiti* «шукає», «бажає»; дінд. *ic-cháti* «шукає», «бажає»; ст.-сл. *искати* «шукати», «прагнути», «хотіти», «просити»; двн. *eiskōn* «вимагати», «питати»; н. *heischen* «наполегливо вимагати», «просити»; дсакс. *ēskon* «вимагати», «питати»; дангл. *āscian* «вимагати», «питати»; англ. *ask* «питати», «просити»; вірм. *haycēt* «прошу», «благаю» (суф. *-ske-* виступає у формі *-ć-*); лит. *ieškoti* «шукати» (Pokorny, 16; ЭССЯ, 8, 238–239; Сараджева, 73–74). Очевидно, що семантично латинське дієслово цілком відповідає цьому ряду споріднених лексем, і немає жодної розбіжності у значеннях *quaerō* та поданої групи; у нашому випадку семантичний критерій є тією ланкою, яка дозволяє розв'язати рівняння з невідомим складником і вважати дієслово *quaerō* похідним від іє. кореня **ais-*. До того ж формальний чинник, застосований при аналізі, ґрунтується не на простому збігові звучання, що може бути абсолютно випадковим, а на фонетичних закономірностях, які виступають альфою та омегою в історичних студіях.

2. Група лексем, що походять від **ais-*, включає ще одне латинське дієслово, яке не викликає заперечень у лінгвістів з погляду спорідненості з цим іє. коренем, — *aerūsco* «жебракувати» (Pokorny, 16). Промовистою є словотвірна структура цього дієслова: *aerūsco* < іє. корінь **ais-* + суфікс *-ske-* / *-sko-*. Значення «жебракувати», очевидно, продовжує базові індоєвропейські значення. Проте для нас безсумнівним є також факт спорідненості двох дієслів — *aerūsco* і *quaerō*. Перше дієслово приєднало до основи суфікс *-ske-* / *-sko-*, а друге — формант *k^w-*. При цьому значення обох дієслів лише підкріплюють наше переконання щодо їхнього спільного походження: з одного боку, — «жебракувати», а з другого, — низка значень, розвиток яких від вихідних індоєвропейських є типовим і універсальним, а саме: «шукати» (> «запитувати»), «прагнути», «сильно хотіти» (> «просити»), «запитувати» (> «просити»). Очевидно, що «жебракувати» і «просити» — це також споріднені значення. Приклад із дієсловом *aerūsco* наочно демонструє двоскладовий характер структури дієслова *quaerō*, і гарантом правильності такого висновку виступають як семантичний, так і морфологічний критерії.

3. Якщо *quaerō* походить від **ais-* (а це, на нашу думку, достатньо ймовірно), наступним важливим питанням, яке потрібно розв'язати, є проблема початкового форманта *qu-*, а саме визначення його витоків і статусу. Оскільки утворення *quaerō* сягає тих часів, які неможливо простежити за пам'ятками, і навіть приблизна дата формування цього дієслова залишається невизначеною, навряд чи можна говорити про префікс, тим більше що префікс *qu-* латинській граматиці не відомий. Натомість можна припустити, що *qu-* є синкопованою частиною складеного слова. І в цьому зв'язку правомірною і цілком виправданою як з огляду на звуковий комплекс, так і на семантичну перспективу може бути гіпотеза про походження форманта *qu-* від іє. кореня **k^wo-*, що дав у індоєвропейських мовах низку відносних та питальних займенників: дінд. *ká-ḥ* «хто», *katará-* «який з двох», *káti* «скільки»; авест. *kō*, *katára-* «котрий з двох»; діран. *kaš*; вірм. *o*; алб. *kë*; лит. *kur*; дпрус. *ka*; свал. *cw* «де»; хет. *kuwatta* «скільки» (Pokorny, 644–648; DEILE, 92). Від **k^wo-* походять і латинські відносні та питальні займенники *qui*, *quae*, *quod*, які є результатом контамінації основ **quo-*, **qua-*, **qui-*, що були спочатку різними, але потім «частково злилися і запозичили одне в одного окремі риси відмінювання»⁹. Таким чином, дотримуючись запропонованої гіпотези, мусимо припустити, що складене дієслово **quaisō* мало б

⁹ Эрну А. Историческая морфология латинского языка. — М., 1950. — С. 119.

утворитися на базі двох коренів — займенника *quod* (обираємо цю форму, оскільки вона відповідає середньому роду, який полегшить сприйняття значення, натомість для морфологічного аспекту аналізу це неважливо, та й через часову віддаленість неможливо конкретизувати форму займенника) і дієслова **aisō*. Приблизне значення лексеми, яке можна запропонувати для виведеної в такому складі форми, це «щось хочу», «щось шукаю». Проте якщо погодитися з тезою про нероздільність категорій імені та дієслова для прадавньої мови, пошук семантики, що відповідала б саме дієслівній формі, видається необов'язковим, і можна спинитися на значенні, наприклад, «який шукають», «бажаний», де одним з компонентів значення є прихований усередині додаток.

Чи можна припустити існування подібної форми при тому, що довести це практичними прикладами нереально? Єдина можливість для цього — віднайдення схожих лексем, які поєднували б у своєму складі займенник і дієслово, в інших мовах. Якщо вдасться знайти паралелі, що підтвердять подібну типологію, це зможе слугувати якщо не доказом, то принаймні заявкою на можливість формування **quaisō* за поданою схемою.

Форми, в яких відбувається інкорпорування займенника в дієслово, як відомо, існували в давньоірландській мові (це явище називається інфігуванням займенника)¹⁰. На відміну від того, як формується, на наш погляд, лат. **quaisō* (приєднання відносного або питального займенника до дієслівного кореня), у кельтських дієсловах займенники додаються до превербів, до того ж у цьому процесі беруть участь лише особові займенники, пор.: *ro-m-icc* «вилікував мене», *no-t-bera* «я тебе віднесу», *ci as-id-beir* «хоча він це говорить»¹¹. Цікаво, що й прийменники не лише в давньоірландській, а й в інших кельтських мовах мають здатність відмінюватися, а як закінчення вони приєднують займенниковий додаток, пор.: дірл. *do-m* «в мені», *dui-t* «до тебе», *le-m* «зі мною», *la-t* «з тобою»; ірл. *uaim* «від мене», *uait* «від тебе», *romham* «переді мною», *romhat* «перед тобою» і т. ін. Вірогідно, що інфігування займенників було наступним етапом після їх приєднання до прийменників. Стосовно цього Б. О. Серебренников зазначає, що «сильна тенденція до утворення дієслів із превербами сприяла тому, що прийменник, який фактично вже перестав бути абстрактним, оскільки він пов'язувався завжди з конкретною особою, разом зі своїм займенниковим оформленням, переносився в дієслово»¹². Приклад давньоірландських дієслів, що інфігують займенник, є показовим не тільки через можливість такої конструкції в принципі, а й через унікальність цього явища для самих кельтських мов. Витоки інфігування займенників убачають у «можливості впливу якоїсь докельтської мови-субстрату»¹³. Визнання нашої гіпотези про поєднання в дієслові **quaisō* кореня із займенником потребує не лише припущення про сторонній вплив, або реліктовий залишок, але й погодження з тим, що таке цікаве словотвірне явище

¹⁰ Пор. також явище приєднання енклітичних займенників до дієслівних форм у жемайтських говірках литовської мови (див.: *Иванов Вяч. Вс.* Тохарские языки и их значение для сравнительно-исторического исследования индоевропейских языков // *Тохарские языки* / Под ред. Вяч. Вс. Иванова. — М., 1959. — С. 33–34. Автор відзначає, що це явище тотожне злиттю займенникових енклітик із попереднім дієсловом у тохарських мовах і суфігуванню займенників у дієслівних формах кельтських мов; пояснюється це впливом закону Вакернагеля, за яким енклітики посідають друге місце в реченні, пор. приєднання енклітик до дієслова в хеттській мові саме в тих випадках, коли дієслово висувається на перше місце в реченні).

¹¹ *Серебренников Б. А.* Некоторые вопросы истории кельтских языков // *Кельты и кельтские языки*. — М., 1974. — С. 77.

¹² Там же. — С. 79.

¹³ Там же. — С. 77.

було поодиноким. У будь-якому разі, ці конструкції — і кельтська, і латинська — демонструють перетворення займенника на додаток до дієслівного кореня, інкорпорованого до цілої форми. На думку Б. О. Серебренникова, у давньоірландських дієсловах із превербами «могло бути наявне переосмислення синтаксичної ролі займенникових показників. Із показників особи при прийменниках вони перетворилися на показники прямого, рідше непрямого, об'єкта, утвореного від особових займенників»¹⁴. Якщо прийняти запропоновану нами гіпотезу формування лат. **quaisō*, додатковим чинником на користь такої думки слугуватиме спорідненість італійських і кельтських мов, прадавня спільна історія яких може приховувати подібні словотвірні явища.

Доказом (хоч і непрямим) можливості формування таких складених лексем є слов'янське дієслово, що через неординарність свого утворення не мало етимологічного тлумачення в лінгвістичній літературі. Це псл. **korębati*, яке існує сьогодні як рос. *карябать, корябать* «дряпати». Лише «Етимологічний словник слов'янських мов» уперше дає цьому дієслову пояснення: «Скоріше за все, експресивне утворення відносно пізнього часу, складення займенникового префікса *ko-* й дієслівно-іменного кореня **ręb-*» (ЕССЯ, 11, 68); пор. варіантне утворення **če-rębati*, де префікс також має займенникове походження й відтворює іє. **k^we ~ *k^wo* (> псл. **ko*)¹⁵. Варто зазначити, що й слов'янський займенниковий префікс *ko-*, і латинський займенник *quod*, який відіграв роль префікса в дієслові *quaerēre*, мають спільне походження, а отже, приклад слов'янського дієслова показовий для нашого дослідження і може вважатися елементом індоєвропейської типології.

Типологія, яку ми намагаємося встановити для дієслова *quaerēre*, підтверджується також давньоіндійськими мовними явищами. Так, у санскриті серед варіантів складених слів існував тип *tatpuruṣa* — «його людина». «Словами *tatpuruṣa* є такі складені слова, перший елемент яких виражений іменником або займенником і уточнює значення другого елемента складеного слова. Другим елементом слів *tatpuruṣa* може бути іменник або віддієслівне утворення»¹⁶. Серед таких лексем трапляються окремі складені слова, сформовані як компоненти словосполучень, але поєднані єдиним наголосом, що й засвідчує статус окремої лексеми. Ці слова існують як іменники, проте їхнє віддієслівне утворення дуже нагадує той тип, за яким, на нашу думку, утворене дієслово *quaerēre*, напр.: *aḥamkāra* «почуття самоповаги» < *aḥam* «я» + *kāra* (< *kar* «робити»); *namaskāra* «шанування», «повага» < *namas* «уклін», «поклоніння» + *kāra* (< *kar* «робити»). Іменник у наступному прикладі не тільки повністю відповідає структурі, за якою утворене і латинське дієслово, а навіть містить відповідний до лат. *quod* займенник *kim* з тим самим значенням: *kimkāra* «раб», «слуга» < *kim* «що» + *kāra* (< *kar* «робити»). Ці приклади зайвий раз дають підстави твердити про феномен інкорпорування, що свідчить, на думку В. Скалічки, про «тісний зв'язок двох синтаксично залежних слів, який є настільки тісним, що можна говорити про складене слово»¹⁷.

¹⁴ Там же. — С. 80.

¹⁵ Див.: Илиади А. И. Этимологические заметки по славянской лексике. 6–12 // *Slavia orientalis*. — Kraków, 2006. — Roczn. 55. N 3. — S. 396.

¹⁶ Кочергина В. А. Начальный курс санскрита. — М., 1956. — С. 92.

¹⁷ Цит. за: Кочергина В. А. Словообразование санскрита : Префиксация и основосложение. — М., 1990. — С. 197.

Отже, ми припускаємо, що дієслово *quaerēre* є унікальним для латинської мови давнім утворенням, в основі якого — синтаксична конструкція з дієсловом **aisō* «шукаю» і додатком-займенником *quod* «що».

Поряд з дієсловом *quaerēre* має бути розглянуте й *quaesēre*, оскільки воно є дезидеративною формою першого (Ernout, Meillet, 1972). Форма дезидеративного способу в індоєвропейських мовах утворилася завдяки приєднанню до основи *-ssō* (*-sō* після довгої голосної або дифтонга)¹⁸: *quaesō* < *quais-sō* «збираюся шукати». Ця форма зберегла простий звук *s*, оскільки після спрощення подвійного *ss* новий інтервокальний *s* більше не зазнавав ротацізму¹⁹. А. Ерну й А. Мейє відзначають, що в архаїчний період латинської мови автори часто плутали ці два дієслова і що форма перфекта *quaerēre*, а саме *quaesivi*, викликає великий сумнів, оскільки вона могла бути в дезидератива, тоді як перфектом самого *quaerere* мала б виступати форма **quaesī* < **quaessī* (як перфект *ussī* від *ūro*) (Ernout, Meillet, 1971). Отже, з погляду морфології історія цих двох дієслів є практично спільною, тому їх слід аналізувати паралельно, оскільки вони мають і спільну семантику. Однак показовим є те, що дієслово *quaesēre* — не лише морфологічно похідна форма від *quaerēre*, а ще й наступний етап семантичної еволюції: крім значення «шукати», основного для обох дієслів, у *quaesēre* — це ще й «просити» (Ernout, Meillet, 1972; Walde, Hofmann, 2, 396; OLD, 1534; Дворецкий, 841; Трофимчук, 518).

Важливим питанням при аналізі дієслова *quaerēre* (і похідного від нього *quaesēre*) є з'ясування появи значення «запитувати», виникнення якого поряд зі значенням «шукати» не є несподіваним, оскільки вписується у відповідну типологічну схему. Так, наприклад, формувалося значення «запитувати» в базового латинського дієслова *percontari*. У його основі — іменник грецького походження *contus* (< гр. χοντός) «жердина, багор» (Дворецкий, 742; Ernout, Meillet, 251; OLD, 1331; Трофимчук, 450), що сягає іє. кореня **kent-* «встромлювати, втикати, настромлювати» (Pokorny, 567; Frisk, 821). Таким чином, *percontari* утворилося завдяки поєднанню запозиченого грецького іменника з латинським префіксом (*per* + *contus*) і спочатку вживалося, очевидно, як термін мореплавства — «зондувати, обшукувати дно моря або річки» (Corominas, 3, 870), згодом набувши ширшого значення — «шукати». Далі значення розвивалися за типовою схемою, яка слугувала вектором семантичного розвитку для багатьох дієслів, тобто «шукати» > «питати, розпитувати», або, як зауважують А. Ерну і А. Мейє, значення «зондувати» стало вживатися «в моральному сенсі» (Ernout, Meillet, 251).

Іншою універсальною ознакою таких дієслів є розвиток поряд із значенням «запитувати» значення «просити», як це відбулося, наприклад, у лат. *precari* (пор. фр. *prier* та іт. *pregare* «просити»): «просити» < «запитувати» < «шукати» < «рити» (іє. **peṛk-*, **peṛk-*, **pṛk-*; Pokorny, 821). Перелік визначень *quaerēre* у словниках латинської мови, на перший погляд, не підтверджує цієї тези. Проте похідне від *quaerēre* дієслово *quaesēre* заповнює ланку в цій типології.

Дослідження історії лексем, які походять від *quaerēre* та *quaesēre*, свідчать, що дієслово *quaerēre* пройшло цікаву семантичну еволюцію на романських теренах, проте в кожній з неолатинських мов є певні відмінності.

Найсуттєвішими виявилися зміни в семантичній структурі іберо-романського варіанта дієслова *quaerēre*. В іспанській мові це дієслово ніколи не втрачало своєї частотності, зустрічається воно в усіх пам'ятках уже в X ст. (Corripio, 389).

¹⁸ Эрну А. Знач. пр. — С. 167.

¹⁹ Тронский И. М. Очерки из истории латинского языка. — М., 1953. — С. 178.

Проте в його семантичній структурі від початку становлення національної мови спостерігається вихід на перший план значення, яке не було головним у класичній латині, а саме волюнтативне, що виявлялося у вираженні наміру, висловленні бажання щось мати, зробити тощо. Важливо зауважити, що класичне латинське дієслово не мало значення «хотіти», «бажати» в широкому розумінні, воно розвинулося згодом, у неолатинських мовах. У класичній латині це значення дієслова *quaerere* було семантично звужене до «сильно хотіти», до того ж його вираження часто було обмежене синтаксично, оскільки для реалізації значення дієслово вживалося, як правило, у поєднанні з інфінітивом. Тексти іберо-романських мов архайчної доби демонструють суттєві перетворення в семантиці дієслова *quaerere*. У процесі семантичної еволюції від індоєвропейської прамови до латини воно закономірно (як нами встановлено) розвинулося в дієслово мовлення зі значенням «запитувати», оскільки споконвічно означало «шукати». Проте ця тенденція припинилася в іберійській латині: тут сема «шукати» знайшла інший розвиток, не менш типовий, це — трансформація в сему «бажати». Так, у «Пісні про мого Сіда» дієслово *querer* означає «хотіти», «бажати» в широкому розумінні і вживається як самостійне, без обов'язкового сполучення з інфінітивом іншого дієслова, напр.: «...aun cerca o tarde | el rey *querer* me ha por amigo» (Cid, 76) — «...рано чи пізно король *забажає* мене в друзі»; «Los de Carrión | son de natura tal non gelas devien *querer* | sus fijas por varraganas» (Cid, 3275–3276) — «Інфанти Каррьона такого знатного походження, що не вважають своїм обов'язком *хотіти* його дочок у коханки».

Статус дієслова зі значенням «хотіти», «бажати» в середньовіччі отримали також лексеми галісійсько-португальської мови (*querer*) і логудорського діалекту сардської мови (*kerrere*), про що свідчать перші тексти, написані ними²⁰. Португальська мова має багато близьких типологічних паралелей з іспанською, що пояснюється і спільною історією, і безумовним впливом кастильської мови на всі іберійські. В. Ф. Шишмарьов, наголошуючи на багатьох точках дотику португальської та іспанської мов, зазначає, що в португальській — «ті ж іберизми, кельтизми й германізми, ті ж арабізми»²¹. Так і розвиток лат. *quaerere* мав один вектор у португальській та іспанській мовах. Сардська мова також не випадково дає приклади лексем, що розвивалися в одному руслі з лексемами іберо-романських мов. Сардська лексика завжди відчувала вплив іспанської та каталанської мов, оскільки вони по черзі певний час були державними на Сардинії. Можливо, пояснення лексико-семантичних збігів сардської мови, з одного боку, й іберо-романських, — з другого, слід шукати і в тому, що прадавнє населення Сардинії було спорідненим з іспанськими іберами, про що писали Сенека, Ієронім, Страбон²². Цей семантичний розвиток дієслова *quaerere* в «хотіти», «бажати» в результаті обмежився саме іберо-романськими і сардською мовами (слід зауважити, що сардська мова стоїть окремо в генетичній класифікації романських мов і не входить до жодної з підгруп), у той час як інші романські мови обрали традиційну для цього значення латинську лексему — *velle*.

Наступні трансформації в семантичній структурі іспанського дієслова *querer* полягали в тому, що воно починає вживатися у значенні «любити», «кохати». Приклади цього зустрічаються вже у «Пісні про мого Сіда»:

²⁰ Lapesa R. Historia de la lengua española.— Madrid, 2001.— P. 93.

²¹ Шишмарев В. Ф. Очерки по истории языков Испании.— М., 2008.— С. 247.

²² Сергиевский М. В. Введение в романское языкознание.— М., 1952.— С. 45–46.

«A las sus fijas | en braço' las prendia,
legolas al coraçon | ca mucho las *queria*.
Lora de los ojos, | tan fuerte mientras sospira:
“¡Ya doña Ximena | la mi mugier tan complida,
como a la mi alma | yo tanto vos *queria*!...”» (Cid, 275–279) — «Двох своїх дочок до серця притиснув, так сильно він їх любив. Зі сльозами в очах так сильно зітхнув: “О, донья Хімено, дружино моя люб’язна, як душу мою люблю я вас!...”».

Семантичний розвиток від «хотіти» до «любити» має паралель зі згаданим вище дієсловом *velle*, а точніше, з дієсловами, що розвинулися від цієї лексеми в романських мовах, оскільки вони, так само як *querer*, могли вживатися в значенні «любити» (пор. іт. *volere*, *volere bene* «любити», *volere molto bene* «дуже любити»). У романістиці така спільна для двох дієслів еволюція пояснювалася по-різному — або спільним калькуванням грецького *θέλω* *το* *χορίτοι*, або калькуванням дієсловами, похідними від *velle*, семантичних зрушень, притаманних дієслову *querer*, що відбулися на іберійських теренах (Corominas, 3, 945). Найвірогіднішою є гіпотеза, згідно з якою така семантична трансформація є загальною, універсальною, властивою всім мовам. Проте певна алегорія, що міститься у використанні *querer* замість існуючого в іспанській мові дієслова *amar* із значенням «любити», може вважатися бажанням уникнути зайвої урочистості і надмірної пишномовності, які, на думку Х. Коромінаса, відчуються в дієслові *amar* (Corominas Breve, 486).

Сучасна португальська мова фіксує у дієслова *querer* значення, подібні до іспанських — «хотіти», «бажати», «вимагати», «любити» (Cunha, 653). Головне іберо-романське значення дієслова *querer* «хотіти», «бажати» в португальській мові знаходимо в текстах Х–ХІ ст. (паралельно з іспанською мовою). Часто зустрічається воно і в текстах, які входять до «Diplomata et Chartae» — одного з найдавніших джерел вивчення витоків португальської мови: «Que isto placito *quesieri* infringere» (Machado, 5, 16) — «Щоб цю санкцію *захотів* порушити». Типовим є приклад із «Фарсу про погоничів мулів» Ж. Вісенте (ХІІІ ст.):

«Senhor, não me prolongueis,
qu'isso não traz concrusão,
nem vejo que a *quereis*» (Вольф, 141) — «Сеньйоре, не продовжуйте, бо цьому немає кінця, не бачу, що ви цього *бажаєте*».

Значення «любити» додається до португальського *querer* починаючи з ХІІІ ст., свідченням чого, на думку Х. Коромінаса, є сполучення дієслова з прислівником *bem* «дуже», оскільки «любити» — це «дуже хотіти» (*querer bem*) (Corominas, 3, 945); пор. з поданим вище подібним прикладом італійського дієслова з прислівником — *volere bene*.

В італійській мові лат. *quaerere* не втратило своєї частотності в більшості значень. Фонетичні трансформації перетворили його форму спочатку на *cherere*, *chierere*, а потім на *chiedere* (через дисиміляцію *r-r > d-r*) (Cortelazzo, 241; Prati, 267). Сьогодні дієслово *chiedere* залишається одним з найуживаніших дієслів мовлення і, безперечно, одним із базових зі значеннями «просити» і «запитувати». Цікаво, що першим словники подають значення «просити» — те, яке не було притаманне латинській лексемі, проте його поява поряд зі значенням «запитувати» і навіть його вихід на перший план — цілком закономірне явище, яке ми спостерігали на прикладі інших дієслів. Сучасні значення іт. *chiedere* подаються словниками в такій послідовності: «просити», «запитувати», «вимагати», «наказувати», «претендувати», «заявляти ціну на товар» (Battaglia, 3, 68–69;

Palazzi, 245). Уживання *chiedere* в його головних значеннях знаходимо ще в «Божественній комедії» Данте Аліг'єрі: «...di subito *chiede* ove s'arresta» (Dante, Inf., canto 21, 69) — «...одразу *просить* там, де зупиниться»; «...ma parla, e *chiedi* a lui, se più ti piace» (Dante, Inf., canto 13, 81) — «...говори-но і *спитай* у нього, якщо це тобі більше до вподоби». Але цікавою є низка значень, що вважаються сьогодні застарілими: «бажати», «хотіти», «жебракувати», «звати», «погоджуватися», «запрошувати» (Battaglia, 3, 68–69). У того ж Данте знаходимо приклади значень, які згодом вийшли з ужитку: «Per fede mi ti lego di far ciò che mi *chiedi*» (Dante, Purg., canto 16, 52–53) — «Вірою пов'язую себе з тобою, щоб зробити те, що ти *хочеш*»; «...ghiotta, di quel si pasce, e più oltre non *chiede*» (Dante, Purg., canto 16, 101–102) — «...лотов, з якого їсть, і нічого іншого *не бажає*». Серед застарілих особливу увагу привертає значення «хотіти», «бажати», яке стало головним для дієслів, що походять від *quaerere* в іберо-романських мовах. А значення «жебракувати» в італійській лексемі знову повертає нас до паралелі між *quaerere* та *aeruscāre*, а отже, до ідеї походження латинського дієслова від **ais-*, оскільки значеннєва еволюція ніколи не буває випадковою. Приклад італійської мови, яка втратила значення «хотіти», є показовим, позаяк саме твори письменників стародавньої Італії, наприклад комедії Теренція, зафіксували появу цього семантичного явища, що полягало в еволюції семи «пошук» у сему «бажання». Однак саме в італійській мові, на відміну від інших романських мов, це значення швидко застаріло і вийшло з широкого вжитку, про що свідчить відсутність його в більшості італійських словників. Тут слід принагідно зауважити, що значення «просити», яке стало головним в італійській мові, у часи Відродження було активним і в іспанського *querer*, що доводить приклад з «Дон-Кіхота»: «Has de saber... que yo nací por *querer* del cielo en esta nuestra edad de hierro para resucitar en ella la dorada, o de oro»²³ — «Ти маєш знати: я народився, щоб у наш залізний вік *просити* в неба воскресити позолочений або золотий вік». Згодом значення «просити» в іспанському дієслові відходить на периферію і повністю втрачає свої позиції. Італійська та іберійська лексеми, таким чином, обрали свою нішу в полісемантичній структурі лат. *quaerere*, відкинувши решту значень як застарілі, але кожний напрям розвитку не був випадковим.

Ще більших змін лат. *quaerere* зазнало на галльських теренах. У старофранцузькій мові це дієслово існувало у формі *quere* (*querre*) і зберігало всі основні латинські значення — «шукати, розшукувати», «просити», «вимагати», «бажати, хотіти» (Godefroy, 6, 504–505; Greimas, 488; Grandsaignes, 489). Якщо проаналізувати текст лише одного роману Кретьєна де Труа «Рицар воза», можна знайти приклади вживання дієслова *querre* в усіх названих вище значеннях:

«Et tot iver et tot esté
Vos ai fet *querre* et sus et jus,
N'onques trover ne vos pot nus» (Troyes, Le chevalier, 6862–6864) — «Цілу зиму і ціле літо я *розшукував* вас і тут і там, та ніде вас не зміг знайти»;
«Dame, fet il, vos ne savez
Del seneschal que il me *quiert*?» (Troyes, Le chevalier, 116–117) — «Мадам, — говорить він, — чи не знаєте ви, що в мене *просить* сенешаль?»;
«Ja ne vos an *quiert* retenir
Ne ja nel vos contredira» (Troyes, Le chevalier, 5406–5407) — «Він не *хоче* вас затримувати, і він вам не заперечить».

²³ Цит. за: Будагов Р. А. Сравнительно-семасиологические исследования (романские языки). — М., 1963. — С. 65.

У середньовісній французькій мові дієслово *querre*, набувши форми *quérir* (форма є результатом заміни дієвідміни, а не фонетичної еволюції), втрачає значення «бажати», «хотіти», але продовжує вживатися у значенні «шукати» і «просити» (Greimas, Keane, 518). Проте у XVII ст. цю лексему відтіснило дієслово *chercher* зі значенням «шукати» (Dauzat, Dubois, Mitterand, 622; Bloch, Wartburg, 525), і саме воно залишається в сучасній французькій мові основним із цієї семантикою. Для вираження значень «просити» та «хотіти» французька мова надала перевагу дієсловам *demander* і *vouloir*. Сьогодні дієслово *quérir* з єдиним збереженим значенням «шукати» включено до французьких словників, але вважається застарілим і вживається лише в літературній мові у формі інфінітива і у складі кількох словосполучень, напр.: *aller (venir) quérir* «піти за», *envoyer quérir* «послати за». Стосовно зникнення багатьох французьких лексем, серед яких, зокрема, *querre* і *quérir*, і їх заміни іншими (у випадку з названим дієсловом — лексемою *chercher*), Ф. Брюно зауважує, що це обмеження старої лексеми було таким значущим, а вторгнення конкуруючого слова настільки повним, що неможливо було збагнути, у чому полягали переваги нового слова перед старим²⁴.

Таким чином, французька мова майже повністю втратила колись частотну лексему і замінила її іншими, кожна з яких втілює одне зі значень забутого латинського дієслова. Цікаво, що Італія і Галлія відмовилися від інновації, запропонованої самим же Римом, тобто від використання дієслова *quaerere* у значенні «хотіти». Для цього вони надали перевагу іншій лексемі, а саме народнолатинському дієслову **volēre* (від класичного *velle*), яке завжди мало це значення, і сьогодні фр. *vouloir*, іт. *volere*, каталан. *voler* (як відомо, каталанська мова посідає проміжне місце між іберо-романською та галло-романською підгрупами) — базові дієслова зі значенням «хотіти». Тут важливо додати, що попри збереження каталанського *querir* у значенні «шукати, вимагати» каталанська мова, традиційно перебуваючи під певним впливом кастильської, запозичила ісп. *querer* у значенні «хотіти, бажати», незважаючи на існування своєї лексеми *voler*²⁵. На відміну від логудорського діалекту сардської мови, у якому значення «хотіти» має лексема, що походить від *quaerere*, у кампіданському діалекті це значення втілюється в дієслові, похідному від *velle*, — *bòlliri* (Corominas, 3, 944). Заради справедливості слід навести слова Х. Коромінаса, якими він заперечує стовідсотковий розподіл територій і мов, де закріпилося, з одного боку, *quaerere* у значенні «хотіти», а з другого — *velle*: «У поемі про Сіда і деяких інших архаїчних текстах існують приклади, де *querer* було ще близьким до етимологічного значення «шукати»... і, навпаки, у романських мовах, що залишилися вірними *velle*, трапляються сліди невдалої тенденції розвитку значення, подібного до кастильського» (Corominas, 3, 944).

Несподівано склалася доля *quaerere* у східнороманському ареалі. У літературній румунській мові *cere* означає «просити» (паралель з італійською мовою є нормальним явищем), «вимагати», «хотіти» (Tiktin, 326–327), а лексеми, які фактично виступають рефlekсами лат. *quaerere* в інших балканських мовах, демонструють весь спектр латинських значень: арум. *tser* «шукати», «просити», мегл.-рум. *tser* «хотіти», «любити», істр.-рум. *tšeršesc* «хотіти», «просити» (Pușcariu, 28). Від *quaerere* на сході Романії виникла ще група дієслів із формантом *ș*, які також демонструють цікавий набір значень: рум. *cerși* заст. «просити», «жебракувати», арум. *čirșescu* «наполегливо шукати», «рити», «копати»,

²⁴ Brunot F. Précis de grammaire historique de la langue française. — Paris, 1899. — P. 227.

²⁵ Шишмарев В. Ф. Очерки по истории языков Испании. — М., 2008. — С. 60, 242.

істр.-рум. *čerși* «шукати» (Mihăescu, 234). Вочевидь балканські дієслова втілюють усі латинські значення *quaerĕre*.

На відміну від *quaerĕre*, що продовжило своє існування в романських мовах, але зі зміненими значеннями, дієслово *quaesĕre* не залишило після себе жодних слідів, поступившись місцем іншим синонімам.

Як засвідчує проведений аналіз, усі дієслова об'єднують один набір значень, які закономірно еволюціонують від етимона до кожної з представлених лексем. Латинське дієслово на основі вихідних індоєвропейських значень розвинуло нове — «запитувати», що видається цілком закономірним і універсальним явищем з огляду на наявність у семантичній структурі індоєвропейської лексики значення «шукати». Подальша еволюція лексем у межах національних мов також не є несподіваною, оскільки поява значення «просити» поряд із значенням «запитувати» є типовою. Розширення значення «хотіти» і постання на його основі значення «любити» також має паралелі в інших мовах, а втрата частини значень і поглиблення одного, що стає базовим для конкретної романської лексики, випливають з національних умов кожної з розглянутих мов і можуть бути пояснені «боротьбою» синонімів, яких у класичній латині було чимало. Проте головний висновок полягає в тому, що вся значеннева еволюція, що її пройшли і лат. *quaerĕre*, і похідні від нього романські дієслова, може розглядатися як продовження семантичного розвитку іє. **ais-*, оскільки виявлені трансформації відповідають загальним семантичним законам.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Бенвенист	— Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов.— М., 1995.— 360 с.
Вольф	— Вольф Е. М. Формирование романских литературных языков. Португальский язык.— М., 1983.— 211 с.
Дворецкий	— Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь.— М., 1976.— 1096 с.
Сараджева	— Сараджева Л. А. Армяно-славянские лексико-грамматические параллели.— Ереван, 1980.— 186 с.
Трофимчук	— Трофимчук М., Трофимчук О. Латинсько-український словник.— Л., 2001.— VIII + 694 с.
Федорова	— Федорова Е. В. Ранняя латинская письменность (VIII–II вв. до н. э.).— М., 1991.— 240 с.
ЭССЯ	— Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева.— М., 1974–2009.— Вып. 1–35.
Ap. Met.	— <i>Apulejus</i> . Metamorphoses.— http:// www.thelatinlibrary.com/apuleius.html
Battaglia	— Battaglia S. Grande dizionario della lingua italiana.— Torino, 1961–2002.— Vol. 1–21.
Bloch, Wartburg	— Bloch O., Wartburg W. von. Dictionnaire étymologique de la langue française.— Paris, 2004.— 682 p.
Bréal, Bailly	— Bréal M., Bailly A. Dictionnaire étymologique latin.— Paris, 1885.— 465 p.
Corominas Breve	— Corominas J. Breve diccionario etimológico de la lengua castellana.— Madrid, 2003.— 627 p.
Corominas	— Corominas J. Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana.— Madrid, 1974.— Vol. 1–4.
Corripio	— Corripio F. Diccionario etimológico general de la lengua castellana.— Barcelona, 1974.— 511 p.
Cortelazzo	— Cortelazzo M., Cortelazzo M. A. L'Etimologico minore DELI Dizionario etimologico della lingua italiana di Manlio Cortelazzo e Paolo Zolli.— Bologna, 2004.— 1440 p.
Cunha	— Cunha A. G. da. Dicionário Etimológico Nova Fronteira da língua portuguesa.— Rio de Janeiro, 2003.— 940 p.

- Dante. Inf. — *Dante Alighieri*. La Divina Commedia. Inferno.— [http:// www.greatdante. net/](http://www.greatdante.net/)
- Dante. Purg. — *Dante Alighieri*. La Divina Commedia. Purgatorio.— [http:// www.greatdante. net/](http://www.greatdante.net/)
- Dauzat, Dubois, Mitterrand — *Dauzat A., Dubois J., Mitterrand H.* Nouveau Dictionnaire étymologique et historique.— Paris, 1973.— 814 p.
- DEILE — *Roberts E. A., Pastor B.* Diccionario etimológico indoeuropeo de la lengua española.— Madrid, 2001.— 360 p.
- Ernout, Meillet — *Ernout A., Meillet A.* Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots.— Paris, 1951.— 1385 p.
- Forcellini — *Forcellini Aeg.* Totius Latinitatis Lexicon. Opera et studio.— Prati, 1858–1883.— T. 1–7.
- Frisk — *Frisk H.* Griechisches Etymologisches Wörterbuch.— Heidelberg, 1960.— Bd 1–2.
- Godefroy — *Godefroy F.* Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle.— Paris, 1881–1902.— T. 1–10.
- Grandsaignes — *Grandsaignes d'Hauterive.* Dictionnaire d'ancien français. Moyen âge et renaissance.— Paris, 1947.— 592 p.
- Greimas — *Greimas A. J.* Dictionnaire de l'ancien français. Le Moyen Age.— Paris, 1994.— 630 p.
- Greimas, Keane — *Greimas A. J., Keane T. M.* Dictionnaire du moyen français.— Paris, 2001.— 668 p.
- Machado — *Machado J. P.* Dicionário etimológico da língua portuguesa.— Lisboa, 1977.— Vol. 1–5.
- Mihăescu — *Mihăescu H.* La romanité dans le Sud-Est de l'Europe.— București, 1993. — 600 p.
- OLD — Oxford Latin Dictionary.— Oxford, 1968.— 2126 p.
- Palazzi — *Palazzi F.* Novissimo dizionario della lingua italiana.— Milano, 1946.— 1358 p.
- Pet. Sat. — *Petronius.* Satiricon.— <http://www.thelatinlibrary.com/petronius.html>
- Pl. Pseud. — *Plautus.* Pseudolus.— <http://www.thelatinlibrary.com/plautus.html>
- Cid — Poema de mio Cid.— <http://www.los-poetas.com/e/cid.htm>
- Pokorny — *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.— Bern, 1959.— Bd 1.— 1182 s.
- Prati — *Prati A.* Vocabolario etimologico italiano.— Milano, 1970.— 1097 p.
- Pușcariu — *Pușcariu S.* Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache. I. Lateinisches Element.— Heidelberg, 1905.— 235 s.
- Tiktin — *Tiktin H.* Rumänisch-deutsches Wörterbuch.— Bukarest, 1903–1925.— Bd 1–3.
- Troyes, Le chevalier — *Troyes C. de.* Le chevalier de la charrette // Troyes C. de. Romans.— Paris, 1994.— 1280 p.
- Walde, Hofmann — *Walde A., Hofmann J. B.* Lateinisches Etymologisches Wörterbuch.— Heidelberg, 1938–1954. — Bd 1–2.

(Донецьк)

O. G. MIKINA

FROM THE ROMANCE ETYMOLOGY: TOWARDS THE SEMANTICO-TYPOLOGICAL CRITERION OF EXPLANATION OF THE LATIN *QUAERERE*

A new etymology of the Latin verb *quaerere*, which is based on the semasiological and typological principals, is suggested in the given article. Observation of semantic evolution of the reflexes of *quaerere* in the Romance languages is used to support the suggested etymology.

Key words: etymology, semasiology, semantic, evolution, Romance, lexeme.

Войцева О.А.

**ВОДОГОСПОДАРСЬКА ЛЕКСИКА ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ : ВІД
ДАВНИНИ ДО СУЧАСНОСТІ**

Чернівці : «Букрек», 2010.— 424 с.

Серед мовознавчих славістичних праць Одеського національного університету імені І. І. Мечникова помітне місце посідає рецензована монографія О. А. Войцевої, присвячена комплексному ономазіологічному аналізу, встановленню закономірностей системної організації, визначенню етапів формування, основних джерел, особливостей функціонування в синхронії та діяхронії водогосподарської лексики польської мови.

Монографія складається зі вступу, п'яти розділів (з висновками після кожного розділу), загальних висновків, списку джерел і списку використаної літератури та покажчика водогосподарської лексики.

У вступі подається перелік праць російських та українських мовознавців, що вивчали термінологічну лексику, підкреслюється внесок у цю справу Віденської, Празької та Братиславської термінознавчих шкіл, українських мовознавців. Авторка зазначає, що «на сьогодні у полоністиці відсутні спеціальні узагальнюючі праці, присвячені аналізу водогосподарської лексики, її синхронно-діяхронному розгляду, окремі публікації стосуються історії термінів судноплавства, річкового та морського рибальства, аналізу морської термінології, мариністичної фразеології та морського жаргону» (с. 8–9).

Термін «водогосподарська лексика» (ВГЛ), на думку О. А. Войцевої, «умовно позначає в монографії спеціальні лексеми, які входять до таких лексико-семантичних груп: «Назви плавальних засобів», «Назви елементів конструкцій плавальних засобів», «Назви риболовних знарядь», «Назви дій суб'єкта і переміщення об'єкта по воді», «Назви виконавців дії в галузі водного господарства».

У складі ВГЛ дослідниця виділяє спеціальні мовні одиниці, які характеризуються специфічними лексико-семантичними і струк-

турними особливостями, зокрема загальнонаукову лексику, вузькоспеціальну термінологію, номенклатурні знаки, професіоналізми, жаргонізми.

Перший розділ монографії «Сучасні напрями дослідження спеціальної лексики» присвячено теоретичним питанням номінації, зокрема поняттю первинної та вторинної номінації, термінологічної номінації тощо. У параграфі «Актуальні проблеми термінознавства» О. А. Войцева розглядає розвиток науково-технічної термінології, аналізує характер висвітлення в мовознавчій науці низки термінологічних проблем: інтерпретацію понять терміна й номенклатурного знака (або номена), визначення статусу терміна, специфіки його семантики та будови; досліджує погляди щодо термінології й терміносистеми, загальнонаукових і вузькоспеціальних наукових термінів, складу спеціальної лексики тощо. Значний науковий інтерес викликає підрозділ «Культурно-історичні передумови виникнення лексики водного господарства у польській мові». Авторка поділяє погляди відомих українських мовознавців, що культура, господарська діяльність давніх слов'ян були тісно пов'язані із судноплавством. Важливого значення у слов'ян набув рибальський промисел, про що свідчить наявна у слов'янських мовах, у тому числі в польській мові, рибальська термінологія праслов'янського походження (derivati від праслов'янського кореня **lov*, слова на позначення риболовних знарядь, а також спеціальна лексика, пов'язана із судноплавством, рибальством, річковим сплавом. В останньому підрозділі першого розділу повідомляється про джерела номінації реалій водного господарства.

У другому розділі «Динаміка вербальних засобів польської мови, які позначають реалії

водогосподарської системи» розглядається структурування тематичних лексичних груп відповідно до ідеографічних лексикографічних праць Ю. М. Караулова, В. В. Морковкіна, О. С. Баранова. У зібраному і проаналізованому матеріалі виявляються лексико-семантичні групи, закономірності їх організації та функціонування в діяхронно-синхронному аспекті.

Кожна лексико-семантична група (ЛСГ) водогосподарської лексики становить лексичне поле, елементами структури якого є ядро (вузькоспеціальна стилістично нейтральна, парадигматично розгалужена термінологія, яка має тривалу історію в мові, є активною у функціональному, дериваційному та синтагматичному відношенні) і периферія (близька периферія — спеціальна лексика, малопродуктивна, рідковживана з нерегулярними, варіативними формами, а також дальня периферія — мовні одиниці, які вживаються в інших термінологіях та в сучасній літературній мові). О. А. Войцева встановила, що водогосподарська лексика становить у лексикографічній системі сучасної польської мови великий за обсягом лексичний шар (5393 лексичні одиниці) з ієрархічно розгалуженою структурою, який виник упродовж взаємодії між окремими мікросистемами і мікрогрупами. Універсальним типом відношень у ВГЛ є імплікаційні, зокрема гіперо-гіпонімічні та партитивні відношення. Вони втілюються в різних за ступенем узагальнення лексичних одиницях, залежать від розвитку системи понять водогосподарської галузі та професійного мислення фахівців.

В основі розгалуженої структурної організації ЛСГ лежать опозиції за диференційною ознакою (ДО). Дослідниця відзначає, що лексеми різних ЛСГ мають спільні ДО («морський : річковий», «цивільний : військовий», «старовинний : сучасний») і специфічні, зокрема це стосується назв плавальних засобів («вантажний : пасажирський», «наливний : суховантажний»), риболовних знарядь («промисловий : непромисловий») тощо.

Широко представлені у водогосподарській лексиці варіантні лексеми (за складом фонем і морфем, за лексико-семантичними ознаками). Авторка підтверджує, що номінація реалій водогосподарської системи здійснюється на основі мовних ресурсів польської мови, зокрема семантичного, морфологічного способів та шляхом утворення полікомпонентних словосполучень. При цьому послідовність використання різних номінаційних способів і засобів залежить від історичного етапу й рівня системності ВГЛ. Наприклад, на етапі формування термінології водного господарства у зв'язку з виділенням нових категоріальних ознак позначува-

них предметів, явищ поширюється словотвірна номінація, причому кількість дериватів прямо пропорційна часу функціонування того або іншого спеціального слова, ступеню його абстрактності, можливостям сполучення з іншими лексемами. Стійкі словосполучення, з яких формуються композити, юкстапозити, аббревіатури, належать до проміжних явищ. Продуктивними у водогосподарській лексиці є прості двокомпонентні назви, які утворюються за такими моделями: 1) термін і термін; 2) термін і нетермін; 3) термін і загальнонауковий термін; 4) термін і термінологізована лексика.

У третьому розділі «Моделювання спеціально орієнтованої картини світу польськомовного моряка» О. А. Войцева розглядає важливі питання сучасної лінгвістики. У першому підрозділі вона висвітлює «Прийоми моделювання картини світу», виходячи з того, що в сучасній лінгвістиці мова розуміється не як формальна система систем, а як наслідок діяльності людини в мові. Дослідниця зупиняється на пізнавальній діяльності людини, зокрема концептуалізації, спрямованої на осмислення одержуваної інформації, яка веде до утворення концептів, концептуальних структур і всієї концептуальної системи в мозку людини. У зв'язку з цим розглядається поняття концепту, його зміст у працях відомих дослідників. Авторка формулює своє розуміння цього терміна: «Терміном *концепт* у монографії позначаємо одиницю картини світу, відображену у психіці людини, яка формується на основі чуттєвого образу, містить різні аспекти знання і досвіду, а також уявлення, оцінки, відбиває духовний світ людини певної культури та вербалізується в мові».

Значну увагу в монографії приділено моделюванню картини світу (КС), у формуванні якої основну роль відіграють процеси концептуалізації та категоризації. Незважаючи на популярність терміна «картина світу», його статус, авторка наголошує, що в «мовознавстві, психології, філософії, літературознавстві, культурології проблема КС залишається дискусійною. На сучасному етапі вона пов'язана з антропологічним підходом до вивчення мови» (с. 221). «Під мовною КС,— вказує О. А. Войцева,— розуміємо цілісну систему знань, яка фіксує основні системні характеристики навколишнього світу, систематизує інформацію, отриману мовцями, забезпечує орієнтацію людини в довкіллі, керує (певною мірою) її поведінкою. Мова є символічним репрезентантом концептуальної системи з інформативною одиницею — концептом, який фіксує та актуалізує змісти об'єктів довкілля, зокрема поняттєвий, емоційний, асоціативний, вербальний, культурологічний» (с. 223).

Відмінності в досвіді зумовлюють відмінні знання, через що виникають різні КС. Мовна КС організована за законами мови, і тому в ній об'єктивуються наївна і наукова картини світу. На думку О. А. Войцевої, незважаючи на досягнення в дослідженні феномену картини світу, статус наукових, зокрема професійних (спеціально орієнтованих), КС залишається дискусійним.

У зв'язку з цим дослідниця на основі розгляду різних поглядів на це питання вважає, «що наукова КС є системою загальних уявлень про світ, представлених у науці, відображених за допомогою фундаментальних понять і принципів кожної наукової галузі, з яких дедуктивно виводяться основні положення. Наукова КС утворюється окремими науками та наукою в цілому. Це своєрідний синтез знань, обов'язкових у конкретну епоху, які виходять за межі наївного світобачення і описуються вербальними засобами» (с. 226). Вона наголошує, що мовна КС відбиває дониндш (наївні) уявлення, у яких міститься досвід інтроспекції багатьох попередніх поколінь, і наукові знання, що формуються на певному суспільно-історичному етапі розвитку. У наївній КС виділяють окремі ділянки (або фрагменти), зокрема «наївну» геометрію, фізику простору і часу тощо (с. 230).

О. А. Войцева описує ключові елементи спеціально орієнтованої картини світу польськомовного моряка, характеризує морські традиції, особливості морського жаргону та його функціонування в мовленні моряків. Авторка зазначає, що професійна діяльність моряків накладає відбиток на їхню мовну свідомість, знаходить відображення в концептах і термінології, у спеціальних контекстах, мариністичному дискурсі. Дослідниця безспірно доходить висновку, що специфіку професійної КС, пов'язаної із ситуаціями реального досвіду польських моряків, зумовлюють природні чинники як наслідки матеріальної, духовної діяльності людини, пізнавальні чинники як способи її раціонального, чуттєвого, духовного світосприйняття, а також морально-етичні норми та цінності, відтворені в уявленнях про навколишній світ.

У процесі моделювання мовної спеціально орієнтованої КС уперше виявлено універсальні і національно-специфічні, наївні та професійні уявлення польськомовних моряків, які є реалізацією практичного способу пізнання довкілля. Характер праці впливає на формування особливого світобачення, відображеного в мовленні. Професійна КС реалізується в моделі мовної свідомості польських моряків, містить когнітивні структури, що пов'язують концептуальну сферу та способи їх вербального позначення.

Аналіз ключових ментальних одиниць, концептів «море», «плавальний засіб» дозволив О. А. Войцевій встановити їхній архаїчний і сучасний зміст, ядро та інтерпретаційну частину, які репрезентують уявлення про морську концептосферу. Дослідниця з'ясувала, що свідомість людини утворює когнітивні уявлення про ці концепти, кодує їх у значеннях, думках, висловленнях, сприяє утворенню асоціативних зв'язків у межах концептів, які відрізняються в загальномовній і професійній сферах. Вона виявила міфопоетичні уявлення міфологічної КС, яка реалізує найдавніші уявлення про водний простір та ставлення людини до нього в семантичних ознаках концепту «море».

У спеціально орієнтованій КС, вербалізованій у польському мариністичному дискурсі як системі інтерсуб'єктивної та суб'єктивної інформації знань, уявлень про навколишній світ, про значущі об'єкти, зберігаються повір'я, пересуди, плітки, забобони, архетипні знання (протиставлення рідної та чужої країн, уявлення про море як небезпечну стихію, яка змагається з людиною, про плавальний засіб як таємничу живу істоту). Вони доповнюються уявленнями про море, нагромадженими в процесі наукового й практичного пізнання довкілля.

Закінчується третій розділ аналізом морських жаргонізмів, характерних для польськомовних моряків. Вони, на думку О. А. Войцевої, непослідовно відображають навколишній світ, виникають унаслідок утворення нових лексичних одиниць, запозичень з літературної польської мови або з інших жаргонів, можуть переходити до розряду розмовної лексики, що є свідченням зростання впливу стилістично знижених шарів на сучасну суспільну комунікацію.

Четвертий розділ монографії присвячено етапам розвитку водогосподарської лексики польської мови. О. А. Войцева виділила п'ять етапів розвитку ВГЛ — від передісторичного (X–XI ст. — 1564 р.) до новітнього (друга пол. XX ст. — поч. XXI ст.). Вона переконливо доводить, що на кожному з цих етапів взаємодіяли, змінювалися різні лексичні шари, які відображали об'єктивні зміни в галузі водного господарства. Разом із цим, наголошує авторка, стабільність зазначеної підсистеми забезпечує лексика, яка впродовж століть майже не змінює зовнішньої оболонки і семантики, становить її ядро.

На передісторичному етапі у свідомості носіїв мови виокремлюються спеціальні об'єкти навколишньої дійсності, виникає необхідність їх фіксації. Вони вербалізуються в актах первинної номінації як однослівні назви внаслідок термінологізації загальноповжених слів (розширення або звуження їхніх значень), причому писемна фіксація відстає

від усної. З XIII–XIV ст. у польських пам'ятках реструються прототерміни — спеціальні слова, які називають спеціальні уявлення (наприклад, назви плавальних засобів: *plit, dubas, czoln*). Стихийне збільшення дослідженого лексичного фонду ВГЛ у донауковий період відбувається в основному за рахунок лексико-семантичної деривації (метафоризації, метонімічного перенесення) та афіксального словотворення.

На етапі формування термінології водного господарства (1504 р. — друга пол. XVIII ст.) поштовхом для розвитку ВГЛ є розширення функцій польської літературної мови, її стильове розгалуження. Нові слова утворюються шляхом спеціалізації семантики загальноживаних слів, а також за рахунок запозичення термінів унаслідок міжмовних контактів. О. А. Войцева зауважує, що ВГЛ у польській мові була залежною від мовних векторів північ — південь, захід — схід, від безпосередніх і опосередкованих впливів латинської, німецької, голландської, французької, російської, англійської мов, які змінювалися протягом різних часових відрізків.

Подальша еволюція цієї лексики у XVIII ст., на початку та у другій половині XX ст. стимулюється мовною політикою. Відбувається перегрупування спеціальної лексики, з'являються колективні й авторські термінологічні неологізми, що частково закріплюються у ВГЛ.

Новий етап засвідчує стабільність і стійкість ядра термінополя, у якому функціонують лексичні одиниці з архітемами «водний», «господарство». Периферію становлять спеціальні слова, пов'язані з ВГЛ через ДО. ВГЛ продовжує поповнюватися за рахунок словотвірних способів, властивих польській мові. Дослідниця зазначає, що у другій половині XX ст. зростає продуктивність полікомпонентних словосполучень, термінів інтернаціонального походження, аббревіації.

У п'ятому розділі «Шляхи формування водогосподарської лексики» О. А. Войцева з'ясовує походження ВГЛ польської мови і встановлює, що з генетичного, синтаксичного та структурного поглядів ця лексика визначається гетерогенністю, багатоджерель-

ністю. До її словника входять праслов'янські за походженням лексеми, західнослов'янські, питомі та іншомовні слова, які запозичувалися з різних мов протягом усієї історії цієї лексики. Авторка доводить, що спеціальні лексеми питомого походження взаємодіяли з термінами, запозиченими внаслідок міжмовних контактів, з інтернаціоналізмами, частина з яких функціонує в інших слов'янських мовах.

На основі проведеного діяхронно-синхронного дослідження О. А. Войцева з'ясувала, що ВГЛ польської мови характеризується поліконтактністю, зміною первісних впливів різних мов протягом історичних етапів. Найбільше запозичень було з голландської (19,1%), німецької (17,4%), англійської (14,1%) та латинської (9,8%) мов. Значний відсоток (22,3%) припадає на спеціальні слова, запозичені з неслов'янських мов (у тому числі екзотичних), які входили до цієї підсистеми через кілька мов-посередниць.

Таким чином, запозичені спеціальні слова, у тому числі кальковані, збагатили ВГЛ польської мови та викликали важливі зміни в цій підсистемі, зокрема активізацію лексем питомого походження, формування нових лексико-семантичних варіантів, відтінків значення в семантиці існуючих ЛО, сформували нові тематичні мікрогрупи та мікроряди.

Варто зазначити, що монографія О. А. Войцевої базується на великому матеріалі використаних джерел (у списку нараховується 150 позицій). Обсяговим є список використаної літератури, який містить 739 одиниць, з них польської мовою — понад сто праць. Завершується монографія великим додатком — покажчиком водогосподарської лексики польської мови (с. 400–413), а також інших слов'янських мов (с. 413–422).

Рецензована монографія, у якій уперше кваліфіковано досліджується проблема динаміки номінації реалій системи водного господарства в синхронно-діяхронному аспекті, є безперечним внеском в історію слов'янського мовознавства та ономазіологічного термінознавства.

М. БРИЦІН

Kocsis M.

**TIZENHATODIK SZÁZADI UKRÁN EGYHÁZI KÉZIRATAINK
ÉS HELYESÍRÁSUK**

Szombathely, 2008. — 335 p.

Кочиш М.

**УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКОВНІ РУКОПИСИ XVI СТОЛІТТЯ (В УГОР-
ЩИНІ) ТА ЇХ ПРАВОПИС**

Сомбатгей, 2008.— 335 с.

У рік святкування 450-річчя створення Пересопницького Євангелія дедалі чіткіше усвідомлюється потреба віднайдення, збереження і вивчення цінних рукописних пам'яток української мови і культури. Свій внесок у цю справу роблять і дослідники сусідніх країн. Чимало давніх пам'яток історичного Закарпаття відшукав і опублікував свого часу професор Іштван Удварі (на жаль, він рано пішов з життя). Йому вдалося також віднайти в архівах рідкісну пам'ятку мови і культури закарпатських русинів, а саме «Нягівські повчання» 1758 р., репринтне перевидання якої здійснив завідувач кафедр української філології в Будапешті та Ніредьгазі професор Золтан Андраш (див.: «Слов'янський світ», 2007, № 5, с. 227–228).

Вивченням мови цінних українських манускриптів цікавиться й відомий угорський мовознавець, славіст, україніст, доктор філологічних наук Мігай Кочиш, директор Інституту славістики і завідувач кафедри славістики Сегедського університету ім. Йожефа Ференца. Тут вивчають сербську, болгарську, російську, українську мови та літератури. У його творчому доробку — різнопланові дослідження зі слов'янських мов, монографії та статті, підручники й посібники. М. Кочиш є видавцем текстів низки джерел історії української мови: «Скотарське Учительне Євангеліє — український гоміліар 1588 р.» (1997), «The Szeged Minea. A Cyrillic manuscript from the late 16th century, 1–3» (1999–2001) — «Лейтанская Миня. Исследования и текст» (2003). Написав ряд праць про орфографічні та мовні особливості українських пам'яток XVI ст., що зберігаються в Угорщині. Один з авторів «Словаря-индекса русской редакции древнеболгарского языка конца XI — начала XII в., т. 1–3» (1989–1993), у співавторстві видав текст середньоболгарської пам'ятки XIII–XIV ст. «Будапештское Евангелие» (2003).

Великою заслугою М. Кочиша є те, що він відшукав в Угорщині, систематизував і проаналізував українські пам'ятки церков-

ної мови XVI ст., принесені на територію країни українцями-переселенцями. Рецензована книжка присвячена дослідженню їхнього правопису, мови в цілому.

Період другої половини XVI — початку XVII ст. був дуже важливим у культурному житті українців і, зокрема, в оформленні писемних церковних пам'яток, тому вивчення їхньої мови, у тому числі орфографії, має велику наукову вагу. У вступі до праці М. Кочиш подає детальний опис трьох основних кирилических редакцій церковнослов'янської мови XIII ст.: середньоболгарської, сербської і давньоруської. Ці редакції з погляду правопису різночесько відрізнялися одна від одної, що він і демонструє на конкретних прикладах.

Щодо самих рукописів, то їх загалом 12 і вони зберігаються в бібліотеках різних міст Угорщини, а саме: Скотарське Учительне Євангеліє — у Будапешті, Сегедська Мінея і Сегедські Листки — у м. Сегеді, Лейтанська Мінея, Шарошпотокське і Маріапочське Євангеліє, Надлейтанський і Шарошпотокський Апостоли, Пириченський Кодекс і Дюлайські євангельські уривки — у м. Ніредьгазі, Маріапочський¹ і Дебреценський Кодекси — у м. Дебрецені.

За словами автора, його головною метою була публікація каталогу рукописів. Він становить першу частину книги. Стосовно всіх манускриптів подано такі їх палеографічні та мовні особливості: назва, місце зберігання і шифр, передісторія, водяні знаки, формат і обсяг, кількість переписувачів, цікаві маргінали, література, детальний зміст (склад), найважливіші мовні риси (насамперед східні слов'янізми й, зокрема, українізми). Наприклад, короткі дані про одну з пам'яток: «Маріапочське Євангеліє (м. Ніредьгаза, Бібліо-

¹ Маріапоч — поселення в північно-східній Угорщині, відоме у всій країні та за її межами завдяки тому, що тут декілька разів мироточила ікона Божої Матері. Уже понад 300 років сюди з'їжджаються віруючі не лише з Угорщини, а й із сусідніх країн.

тека Греко-католицької духовної академії св. Афанасія, шифр: Ms 20.006) — уривок Євангелія від Луки (11, 34 — 12, 21), уривок Євангелія від Іоанна (6, 48 — 7, 36); застосована нами пагінація умовна: перший аналізований нами листок називається листком А і т. д.; скорочення по черзі: ME1, ME2» (с. 11).

Другою своєю метою автор ставить розгляд правопису, властивого українським церковним рукописам даного періоду. З цієї метою він проводить скрупульозний аналіз пам'яток. Опис кожної орфографічної системи здебільшого складається з шести частин: 1) уживання ерів; 2) написання юсів; 3) поєднання букв **кы, гы, хы** та **ки, ги, хи**; 4) грецькі букви **ς і ω**; 5) «нові» букви **є** широке, **й** та **ї**; 6) інші зауваження. Автор пояснює, чому задля аналізу він вибрав різні частини манускриптів. Отже, на це вплинули такі фактори: кількість переписувачів, імовірна кількість протографів, а також значна відмінність між складовими частинами деяких рукописів.

Другу частину монографії присвячено загальному огляду орфографічних особливостей пам'яток. Ці особливості зібрані і проаналізовані в тому самому порядку, в якому вони демонструвалися при описі окремих рукописів. Тут бачимо такі рубрики: уживання ерів, написання юсів, **кы, гы, хы** та **ки, ги, хи**; грецькі букви, нові букви, інші зауваження, поєднання букв. М. Кочиш на численних прикладах описує використання цих літер у різних позиціях і наводить таблицю їх уживання в окремих манускриптах. За цими спостереженнями він робить низку констатацій та висновків. Це, наприклад, відомості про літеру **ы** на позначення фонем, яка досі збереглася в карпатоукраїнських діалектах. Аналізуючи написання літер **ы** або **и** в рукописах, він робить висновок про карпатоукраїнське походження більшості пам'яток. Згадує й зауваження І. Удварі про те, що ці форми властиві русинській писемній мові XVIII ст.²

Цікавими є загальні висновки М. Кочиша. Спершу він наводить твердження В. В. Німчука про чотири періоди в історії українського правопису і зауважує, що з огляду на час

виникнення українські релігійні пам'ятки Угорщини належать до другого періоду. Тому виникла потреба відповісти на питання, якою мірою в пам'ятках XVI ст. відбилися так звані євтиміївські принципи, а саме: вживання ера, часте вживання **ς**, урегулювання напису двох нейотованих юсів, уживання воєсьмеричного **и** і десятиричного **ї**, широке **є** для передачі звукосполучення **je**, уживання омеги, не позначення інтервокального **j** перед **а**. Ці результати унаочнено в таблиці, де подано різні редакції манускриптів з необхідними поясненнями: так, знак **0** тут означає відсутність середньоболгарського написання, **1** — більш-менш послідовне дотримання євтиміївських правил, **2** — їх суворе дотримання без винятків чи майже без них. Підсумовуючи, автор свідчить, що переписувачі XVI ст. прагнули писати за тирновською орфографією. Отже, другий період історії українського правопису є не стільки фактом запозичення нового середньоболгарського узусу, а скоріше означає свідоме прагнення зближення з тирновськими нормами.

М. Кочиш зауважує, що завдяки вивченню пам'яток XVI ст. ми отримуємо багато важливої інформації про український алфавіт того часу. Він згадує про те, що в аналізованих пам'ятках ще не трапляється позначення літери **г** як **г**, пояснюючи це церковним характером текстів, зокрема браком слів з літерою **г**, у той час як документи XIV–XV ст. вже знали диграф **кг / к** (у староукраїнській мові можна знайти 13 таких слів). Таким чином, вивчення рукописів важливе не лише з мовного погляду, а може прислужитися докладнішому знайомству з історією української орфографії.

У кінці книги подано бібліографію, резюме російською мовою, а також ілюстрації — зразки текстів з різних манускриптів та карту їх поширення в Угорщині.

Дослідження М. Кочиша вражає своєю скрупульозністю, точністю, вивірністю, ґрунтовним знанням матеріалу. Він розкриває нові, досі невідомі науці факти з історії української мови та культури.

Л. МУШКЕТИК

² Крім низки статей про ці питання, І. Удварі належить фундаментальна праця «Русини у XVIII ст. Історичні та культурно-історичні дослідження» (Udvary I. Ruszinok a XVIII században : Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. — Nyíregyháza, 1994. — 390 p.).

Яворська Г. М., Богомолов О. В.

НЕПЕВНИЙ ОБ'ЄКТ БАЖАННЯ: ЄВРОПА В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

К. : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2010.— 136 с.

Зміна наукових парадигм у гуманітарних галузях знання спричинила появу наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. низки міждисциплінарних праць, у яких активізуються нові теоретичні настанови, міжгалузеві зв'язки, урізноманітнюються методологія й термінологія дослідження. Однією з таких праць, яку можна розглядати як вагомий внесок у розвиток міждисциплінарної парадигми знань, зокрема лінгвістики, культурної антропології й політології, є монографія Г. М. Яворської та О. В. Богомолу «Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі».

Цю оригінальну за назвою та змістом працю присвячено проблемі органічного поєднання аналізу українського політичного медіа-дискурсу на тему Європи та семантико-когнітивного аналізу концепту «ЄВРОПА» в контексті вивчення механізмів, з одного боку, подолання когнітивного дисонансу, смислового конфлікту в процесі вибудовування національної ідентичності в Україні, що перебуває на стадії становлення, та європейської ідентичності, з другого, — усунення відчуття неузгодженості між самосприйняттям та сприйняттям ззовні в екстраполяції на відношення «Київ — ЄС».

Ерудованість та евристичний потенціал концепції дослідників вилилися в ґрунтовний аналітичний опис особливостей концептуалізації простору міжнародних відносин на тлі складних політичних процесів європейської інтеграції України, що віддзеркалює політичну дійсність в її лінгвокогнітивному розумінні за допомогою схем моделювання політико-географічного простору, концептуальних метафор, зокрема когнітивної метафори НАЦІЯ Є ОСОБА, семантичного поля бажання та категорії європейськості.

У межах нової парадигми гуманітарного знання все помітнішою стає мовна особистість науковця, а тому те чи інше дослідження завжди є результатом його когніції. У цьому аспекті монографія Г. М. Яворської та О. В. Богомолу — це комплексне когнітивно-метафоричне дослідження актуальної сьогодні проблеми лінгвополітологічного та культурно-антропологічного статусу й іміджу України в Україні, України в Європі, Європи в Україні та Європи в Європі.

Свіжий, нестандартний погляд на Європу як особу, на відношення між Україною та Європою в аспекті міжперсональних стосунків, на відношення між Європою та Росією, Росією та Україною в монографічному дослідженні забезпечують: 1) когнітивні механізми протиставлення Сходу і Заходу та фреймових опозицій ЦИВІЛІЗАЦІЯ vs ВАРВАРСТВО, СИЛА vs СЛАБКІСТЬ, РАЦІОНАЛЬНІСТЬ vs ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ, СТАБІЛЬНІСТЬ vs НЕСТАБІЛЬНІСТЬ як універсально-семіотичної концептуалізації, так і реконцептуалізації протиріч політичної дійсності в Україні та Європі; 2) кореляція культурно-історичних, політико-географічних, ідеологічних, лінгвістичних, ментальних та власне артефактних маркерів поділу світу та відокремлення одного світу від іншого; 3) схеми моделювання не лише лінгвогеографічного, а й концептуального, семантико-когнітивного простору за топологічними параметрами «межа — на межі — за межею», «ми — вони», «зони сусідства», «свій — чужий простір», «простір бажання», «простір втечі та зради», «простір цінностей», «простір мосту», «подорож (пересування у просторі)».

Спонукає до роздумів фрагмент дослідження про моделі зміни думки, різні форми існування знання. Дослідження проблематики міжнародних відносин за допомогою семантико-когнітивних методик у міждисциплінарному контексті з використанням кореляції «докса — епістема», контент- та дискурс-аналізу на матеріалі україномовних видань (перелік яких бажано було б подати в списку використаних джерел дослідження з відповідними покликаннями в тексті монографії) зорієнтовує на використання влучної термінології.

У монографії приваблює насамперед уміння прокоментувати лінгвістичний матеріал, розкриваючи глибинні механізми, парадокси семантизації, концептуалізації та реконцептуалізації конотативно-оцінного потенціалу мовних одиниць. Імпонує, що дослідники, ураховуючи концептуальну багатозначність назви *Європа* в міфологічному, міфологемному, географічному, культурно-історичному та політичному вимірах, компетентно-диференційовано екстраполюють її семантику відповідно на асоціативно-образну репрезентацію ідеологічного, міфологічного, культурно-історичного, політичного

або географічного навантаження номінацій *європеїзація, європеєць, європейський, Захід, Схід, ЄС, Західна, Східна, Центральна, Південна, Північна Європа; Схід і Захід України; за кордоном / закордон; зарубіжжя*.

Чітко вибудована логіка подання аналізованого матеріалу з опорою на теорію когнітивної (концептуальної) метафори як універсального засобу поглибленого пізнання світу розкриває перед читачем приховану за політичними іграми наших можновладців голограму лінгвополітичної ментальності у власне етнічних та міжетнічних когнітообразах: персоніфікації ЄВРОПИ як ОСОБИ, тобто спільноти, що є органічним цілим і вміє відчувати, — *вважати, вирішувати, мати наміри...* (метафоризація ЄВРОПА як тілесний суб'єкт — *сита*, як ментальний суб'єкт — *хитра, манить, зазиває, обіцяє, розчаровує...*, як соціальний суб'єкт — *стара, нова...*); міжперсональних стосунків (метафоризація «учитель — учень», «керівник — підлеглий», «сусіди та сусідство», «сусідство vs братерство»); місцезнаходження в просторі (метафори МІСТ, ПОДРОЖ). Усе це органічно екстраполюється на складну діалектику політичних та культурно-антропологічних відносин між державами.

Щоправда, бажано було б навести більше прикладів метафоричної концептуалізації Європи у фізичному вимірі та метафоричної концептуалізації простору за моделлю МІСТ (одного контексту для ілюстрації тієї чи тієї когнітивної моделі, що увиразнює певною мірою усталені на рівні ментально-мовних структур політичні реалії буття, на нашу думку, замало). Не завадило б також зацентрувати увагу й на особливостях метафоричної концептуалізації міжперсональних стосунків представників різних політичних партій як в Україні, так і в Росії та Європі.

Складна діалектика міжперсональних стосунків держав, зокрема Росії і України, у напрямі метафоричної концептуалізації *брат / сестра — партнер* із залученням до аналізу контексту («По-братньому» заїхали до Чехословаччини танками) певною мірою вимагає аналізу метафоричної концептуалізації, точніше реконцептуалізації, у напрямі *брат / сестра — [партнер] — ворог*, зокрема стосовно відносин між Росією, Україною та Грузією.

Що ж до осмислення Європи в семантичному полі бажання, то дослідники, на нашу думку, зуміли розкрити всі нюанси цієї семантики (й відповідно самого бажання), ана-

лізуючи когнітообраз Європи за допомогою предикатів бажання *опинитися, потрапити, хотіти, прагнути* (з позитивною оцінкою), *не хотіти* (з негативною оцінкою), власне ментальних маркерів негативної оцінки — *закордон* (як чужий простір, простір втечі та зради, як втрата своєї ідентичності), *мігрант* (деперсоніфікована негативна сила), контрастивної рамки «*за кордоном — у нас, в Україні*» та опозиції «*Європа — Росія*» (у просторі цінностей), акцентуючи увагу на семантичних модифікаціях, пов'язаних зі зміною оцінки.

Автори монографії дуже ретельно, ураховуючи всі емоційно-оцінні конотації та, власне, енантіосемізацію, аналізують семантику *Європи* за оцінною шкалою, що варіює від позитивної оцінки (*Європа* як земний рай, як еталон — критерій успіху, місце матеріального добробуту, зразок для наслідування; *європейські цінності, європейські стандарти, європейський досвід*) до негативної (*Європа* як така, що втратила свою ідентичність унаслідок ісламізації, тобто зраджує собі) через нейтральну (насторожену) (*Європа* як місто з погляду селянина).

У дослідженні виразно описано й інші репрезентанти когнітообразу Європи. Закцентовано увагу на лексемі *європейський*, що є своєрідним маркером якості переважно з позитивним оцінним забарвленням у семантичному просторі українського політичного дискурсу. Розкрито особливості концептуалізації духовного й матеріального світу за категорією європейськості та різних ступенів її вияву, враховуючи темпоральність. У цьому контексті бажано було б дати аналіз категорії українськості та її кореляцію з категорією європейськості. Однак допитливість авторів монографії не залишила поза увагою і концептуальну багатозначність терміна *європейська інтеграція* та власне позитивну оцінку семантику слів *європеєць, європейці*. Ураховано розмаїту палітру семантичних відтінків досліджуваних лексем.

Уміння авторів креативно мислити, об'єктивно подати матеріал та розкрити приховані механізми семантизації непевного об'єкта бажання чи, може, об'єкта непевного бажання *Європа* — ось що привертає увагу і політологів, і лінгвістів, і культурологів.

Отже, перед нами справді цікава, зважаючи на міркування праця, яка може стати взірцем написання лінгвополітичних досліджень такого типу.

В. ІВАЩЕНКО

Kononenko I., Mytnik I., Wasiak E.

SŁOWNIK TEMATYCZNY POLSKO-UKRAIŃSKI

Warszawa : Wyd-wo Naukowe PWN SA, 2010.— 550 s.

Активізація українсько-польських міждержавних економічних, культурних і політичних контактів закономірно зумовила зростання інтересу в Україні до вивчення польської мови. Яскравим свідченням цього стало те, що в Україні останнім часом виїшли чи готуються вийти друком чимало українсько-польських та польсько-українських словників і розмовників. Серед них варто згадати хоча б «Українсько-польський тематичний словник» Я. Рігера та О. Демської-Кульчицької (Львів, 2007), який (за відсутності на даний момент «Великого українсько-польського словника») став знаковою подією для тих українців, хто вивчає польську мову або користується нею в Україні. Позитивною рисою цього видання є те, що воно є результатом співпраці українських та польських мовознавців, що забезпечило високий фаховий рівень словника.

Аналогічним свідченням зацікавленості польської громадськості у вивченні української мови служить рецензований «Польсько-український тематичний словник», який було підготовлено на кафедрі україністики Варшавського університету. І хоча ця праця розрахована передусім на поляків, які навчаються української мови, вона може бути використана і для вивчення польської мови українцями. Більше того, можна впевнено стверджувати, що рецензований польсько-український словник є певним узагальненням досягнень сучасної славістики в підготовці праць тематичного спрямування, а отже, реалізовані в ньому принципи можуть бути застосовані для укладання тематичних словників інших мов. Праця вражає своєю солідністю: у ній представлено 45 тис. заголовних одиниць та їхніх відповідників, які об'єднано в 30 тематичних блоків, а саме: «Людина», «Людина у суспільному середовищі», «Дім та помешкання», «Кулінарія», «Покупки», «Послуги», «Медичні служби та медична допомога», «Праця», «Релігія», «Держава та суспільство», «Економіка, бізнес, фінанси», «Право та протидія злочинності», «Армія», «Освіта і наука», «Культура, мистецтво», «Спорт», «Зв'язок, мас-медіа, книжка, комп'ютер», «Транспорт», «Туризм», «Відпустка, відпочинок, розвага», «Місто», «Село та околиця», «Природне середовище», «Земля і Всесвіт», «Географія», «Країни, мешканці, мови», «Числа, міри, властивості», «Час», «Мовознавча термінологія», «Скорочення та аббревіатури».

Кожний такий блок у свою чергу поділено на семантичні групи. Так, наприклад, тематичний блок «Людина» об'єднує такі семантичні групи: «Зовнішній вигляд», «Людське тіло та організм, анатомія», «Чуття», «Особистість», «Риси характеру, поведінка», «Почуття, враження», «Дії та стани», «Мислення, сприйняття».

Аналіз запропонованих рубрик свідчить про глибоку продуманість принципів розподілу лексики, основними з яких є антропоцентризм, прагматизм і культурна зорієнтованість. Зокрема, урахування розбіжностей між Польщею та Україною у сфері релігії дозволяє детально структурувати розділ, присвячений релігійному життю. Він включає вісім семантичних груп: «Базова лексика», «Сакральні об'єкти та оснащення храму», «Книги, тексти», «Молитви та богослужіння», «Церковні свята», «Сан, звання, звертання до священників», «Віросповідання», «Церква».

Цей дуже цікавий з погляду як культурного, так і мовного планів розділ висвітлено на 24 сторінках словника. Інші розділи, які не відзначаються помітною етнокультурною специфікою, представлено вужче. Наприклад, розділ «Освіта і наука» розміщений лише на 12 сторінках і має шість семантичних груп, «Спорт» — на 15 сторінках з чотирма семантичними групами, «Економіка, бізнес, фінанси» — на 20 сторінках і має шість семантичних груп.

Незначною структуризацією характеризується і блок «Держава та суспільство», у якому виділяються лише дві семантичні групи: «Державні установи» і «Соціальні групи та суспільні явища». На наш погляд, тут можна було б виділити більше семантичних груп, зокрема «Політичні організації», «Державний устрій», «Міжнародні відносини» тощо, оскільки до першої групи «Державні установи» входять слова, які прямо не пов'язані з державними установами, напр.: **blokada informacyjna** інформаційна блокада, **blok polityczny** політичний блок, **briefing** брифінг, **członek partii** член партії, **debaty** дебати, **dekret prezydenta** декрет президента, **demokracja** демократія, **komunizm** комунізм, **kryzys** криза, **niepodległość** самостійність, незалежність, **niewola** рабство, неволя, полон, **niezależność** незалежність, **partia** партія, **polityka** політика, **prawo** право, закон, **strajk** страйк, **tożsamość narodu** національна ідентичність.

Блок «Мовознавча термінологія», як нам видається, доцільніше було б не виділяти в самостійний розділ, а включити як окрему семантичну групу до розділу «Освіта і наука». А власне цей розділ зробити трохи ширшим за рахунок включення до нього різногалузевої наукової термінології.

Автори словника розподіляють мовний матеріал на іменники, прикметники (дієприкметники) та дієслова, а також словосполучення з цими частинами мови. У ряді випадків у блоки включають займенники, числівники та прислівники. Наприкінці блоків укладачі вміщують сталі словосполучення, ідіоми та речення. Такі готові синтаксичні конструкції сприяють кращому й ефективнішому засвоєнню лексики, полегшують її практичне використання у відповідних мовних ситуаціях.

Окреме представлення лексики за частинами мови і прозорий тематичний спосіб формування матеріалу дають змогу швидко й оперативно знайти необхідне для перекладу слово чи конструкцію. Хотілося б, проте, висловити свої міркування стосовно подання іменниково-прийменникових сполучень. Їх, на наш погляд, краще було б подавати безпосередньо після відповідних іменників, а не в кінці блоків. Так, наприклад, у семантичній групі «Медична допомога» слово **znieczulenie** *знеболювання, анестезія* подається серед іменників на с. 127, а іменниково-прийменникове сполучення **bez znieczulenia** *без знеболення*, **ze znieczuleniem** *зі знеболенням* знаходимо лише на с. 130, так само **narkoza** *наркоз* подано на с. 125, а сполучення **pod narkozą** *під наркозом* — на с. 130. Зручніше було б подати ці сполучення відразу після іменників **znieczulenie** і **narkoza**. Але це наше бачення розподілу матеріалу і воно може не збігатися з концепцією авторів рецензованої праці.

Отже, можна констатувати, що світ побачило видання, яке дуже потрібне як для користувачів української мови в Польщі, так і для тих, хто причетний до польської мови в Україні. Словник призначений для широкого загалу користувачів — учнів загальноосвітніх шкіл, студентів, викладачів, перекладачів, туристів, бізнесменів. Він буде корисним як для тих, хто лише починає вивчати українську чи польську мови, так і для осіб, що володіють ними на достатньому рівні. Тематичний принцип класифікації матеріалу дає можливість вивчати лексику системно і комплексно, що сприяє її кращому засвоєнню і полегшує практичне використання її під час спілкування.

Словник включає лексику, що охоплює найважливіші сфери людського життя, у тому числі найновішу лексику, пов'язану з інформатикою, банківською справою, бізнесом, політикою, релігією, боротьбою з тероризмом тощо. Дуже важливим є те, що частина лексичного матеріалу, представленого у словнику, взагалі не була до цього часу засвідчена в жодних польсько-українських чи українсько-польських лексикографічних джерелах. Позитивним є й те, що до словника включено розділ «Скорочення та абревіатури», нагальна потреба у якому виникає під час перекладу офіційних паперів. Таким чином, видання є цінним двомовним лексикографічним джерелом найновішої лексики.

Рецензована праця актуальна в контексті активізації міждержавних економічних, культурних, наукових та освітніх зв'язків між Україною і Польщею, країнами з близьким історичним минулим та сьогоденням. Вона також є на часі в період підготовки та проведення чемпіонату Європи з футболу «Євро 2012».

В. БРИЦІН,
Л. НИКОЛАЄНКО